

Karády Viktor

RÉTEGMOBILITÁS, STÁTUSZMOBILITÁS ÉS FELEKEZETI VEGYESHÁZASSÁG BUDAPESTEN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Bevezetés

A házasságon keresztül történő rétegváltoztatás a társadalmi mobilitás határeseteként, amennyiben logikája és szociológiai feltételei merőben mások, mint az egyéb rétegváltozásoknál.

A különbségeknek háromfajta főbb oka van. Egyrészt a házassági mobilitás maga is *kettőn* áll, azaz a *két* partner életstratégiájának, illetve családjaik önreprodukciós elképzeléseinek és lehetőségeinek a függvénye. Mindezeknek a kulcsa a házassági szövetségben konkrétan érdekelt csoportok egymás iránti nyitottságában, illetve távolságában van. A rétegmeghatározók (a vagyon, a műveltség, a szakmai osztályhelyzet stb.) szerint egymáshoz közelebb álló csoportok könnyebben elfogadják tagjaik frigyelését egymással, mint a társadalmi térben egymástól messzebb állók. De a társadalmi tér ebből a szempontból egyáltalán nem homogén, és a férfiak és a nők helyzetét illetően legtöbbször kifejezetten aszimmetrikus. A különböző osztályok és gazdasági-szakmai rétegek közötti távolság az összeházasodás hajlandósága szerint gyakran természetében más, többek között attól függően, hogy a férfi vagy a női partner birtokában vannak a társadalmilag értékesebb dotációk. Történelmileg a férfiak „lefelé” történő párválasztása általában gyakoribb és könnyebb — mert a házassági piacon, akárcsak az egyéni érvényesülés egyéb területein, nagyobb szabadságot élveznek —, ezzel szemben a nőket a családi, tehát réteg szerinti kontroll rendszerint jobban korlátozza. A „felfelé” történő házassági mobilitás lehetőségei tehát igen eltérően érintik egyrészt a nőket és a férfiakat, másrészt a különböző rétegek tagjait.

A különbözőségek lényeges elve az egész házassági piac viszonylatában a lehetséges vagy preferált partnerek *statisztikai szórásában* rejlik, tehát a helyi házassági piacon a nem házasok nem és kor szerinti megoszlásában, illetve — a társadalmi térbe kivetítve — a családok által rang és státusz szerint kívánatosnak ítélt partnerek mindenkori számszerű arányában. Egy népességben a nemek és korosztályok, valamint alcsoportok és rétegek egyenlőtlenségei (pl. az alcsoportokon *belüli* nőtöbblet vagy nőhiány) mindig a csoportokon *kívüli* párkeresési mobilitást serkenti. De hasonló irányban hatnak az alcsoportok és rétegek között lévő nagymértékű számbeli egyenlőtlenségek is. Minél nagyobb egy csoport a többihez viszonyítva, annál inkább képes a kívülállók előtt zárt házassági piacot képezni, ezzel szemben a kisebb csoportok mintegy *strukturális nyomás*

alatt állnak, hogy kifelé házasodjanak. Ez a nyomás annál jobban érvényesül, minél kisebb belső zárttságot mutat egy csoport. A rendi jellegű elitek — például Magyarországon a történelmi arisztokrácia — erre a nyomásra nem érzékenyek, hiszen rendi státuszuknál fogva a házassági piacon maximális homogámiára rendezkedtek be. Így előfordul, hogy megfelelő partner hiányában inkább lemondanak a házasságról s ezzel a törvényes utódokról is. A nyitottabb csoportoknál a lehetséges partnerek statisztikai előfordulása azonban erősen befolyásolhatja a „kifelé” házasodást s az ezzel összefüggő házassági mobilitást is.

Harmadrészt a házassági piac az érvényesülési piacok sajátos és részben öntörvényű fajtája, ahol a szokásos csoportértékek mellett — melyek mindig a partnerek társadalmi elhelyezkedésének javítását, azaz sikerének maximalizálását célozzák — érvényre jutnak más, egyénekhez kötött, s nem kizárólag vagy nem egyértelműen a csoport által kialakított és elfogadott értékek, illetve helyzeti sajátosságok. Ilyenek a pozitív vagy negatív értelemben elsősorban a kor és a családi állapot (hiszen ezek — annak idején főképp a női szüzesség ideológiáján vagy a termékenységvel kapcsolatos elvárásokon keresztül — a házassági stratégiák alapvető tényezőit képezik), de ilyen a „megjelenés”, a mindenkori női szabadságideál megvalósítása, a *sex appeal*nek az egyes rétegekben uralkodó formái, a különböző viselkedési készségek és a szimbolikus önmegkülönböztetés, a „disztinkváltság” réteg sajátosan valorizált kifejeződései. A párválasztás így indukált s az egyéni vonzódás, a „szerelem” regiszterében megfogalmazott logikája meg is felelhet, de ellent is mondhat a házassági szövetségkeresés pusztán társadalmi logikájának. Innen a „rangon aluli”, vagy az előnyös mobilitás szempontjából ellenproduktív házasságok, melyeket általában a jobb réteghelyzetű partner környezete elítél és igyekszik megghiúsítani. Ezek a házassági piac természetéből adódó *rétegek közötti vegyesházasságok* azonban a házassági mobilitásnak csak egyik típusát jelentő, bár igen fontos és gyakori esetei. Akkor fordulnak elő, amikor a helyzetileg gyengébb vagy alacsonyabb rangú partner *egyéni*, de a házaspiacon nagy értékű adukkal (pl. fiatalságával, vonzerével stb.) kompenzálja réteghez tartozása hátrányait és valósítja meg a házasság segítségével felemelkedését az adott réteghierarchiában.

Egy másik — a *státuszrendi* értékeket őrző társadalmakban nem kevésbé fontos — esete a házassági mobilitásnak akkor fordul elő, amikor a házassági csere mérlegében a *státuszcsoporthoz hierarchiájában elfoglalt pozíció* is súllyal bír pozitív vagy negatív értéktényező gyanánt. A magyar társadalomtörténetben a legjelentősebb rendi státuszértékek a nemesi eredethez (illetve ennek kései derivátumához, az *úrisághoz*), a nemzetiséghez és a vallásfelekezethez kötődtek. Bár az általuk meghatározott szimbolikus státuszhierarchiák (a nemesség, illetve az *úriság* kivételével) távolról sem bizonyultak egyértelműnek, hiszen irányukban nem létezett az összes érdekeltet összekötő közmegegyezés, mégis voltak ezeknek bizonyos, a társadalmi térben objektíven működő összetevői, amennyiben a különböző státuszcsoporthoz tartozás igen erősen módosította a rétegváltás, sőt a rétegeken belüli elhelyezkedés lehetőségeit. Hogy csak egy kézenfekvő példánál maradjunk, a pályakezdő nem magyar anyanyelvűek vagy zsidók számára a két világháború közötti korban a megyei vagy állami közhivatalok lényegében

nem voltak elérhetők. Ennek megfelelően a nemesség, a felekezet vagy a nemzetiség a házassági piacon gyakran éppolyan hatású preferenciális választási közeget képezett, mint a műveltség, a vagyon, a foglalkozás vagy a szakmai státusz által behatárolt rétegek. A státuszcsoporthoz tartozók homogénitását — különösen a felekezeti homogénitását — egyébként szervezeten is támogatták az illetékes hatóságok a csoport-identitás fenntartása és a csoportok népességi erejének növelése végett. Így a vallási vegyesházasságok ellen a felekezeti előjárások intézményes megkötéseket (mint például a katolikus egyház a protestánsokkal kötendő házasságnál), illetve tilalmakat (mint a zsidó–keresztény házasságoknál mindkét fél) juttattak érvényre. Ennek következtében a státuszcsoporthoz tartozók közötti házassági mobilitás csak akkor válhatott gyakorivá, amikor a polgári fejlődéssel, a nemzeti asszimilációval és a fokozatos szekularizációval a házassági piacok rendi jellegű elkülönülése meglazult, anélkül, hogy teljesen felszámolódná volna. Ilyen helyzet alakult ki a két világháború közötti Magyarországon.

Ennek a helyzetnek a felekezeti viszonyokra vonatkozó sajátosságait három regiszterben foglalhatjuk össze.

Mindenekelőtt a rendi jellegű házassági piacok továbbra is többé-kevésbé elkülönültek, tehát a házasságon keresztül történő *státuszmobilitás* útjában álló társadalmi sorompókat intézményesen nem húzták fel. A vallási hatóságok által preferált és intézményesen védett házasságok továbbra is saját vallásúakkal kötöttek, bár a kötelező polgári házasság (1895 óta) lehetővé tette az egyházi hatóságok megkerülésével, illetve az egyházi előírások ignorálása mellett kötött vegyesházasságokat is. Ezeknek az akadályoknak a vegyesházasságot kizáró ereje a fentebb említett piaci tényezők mellett (csoportsajátos zártság és statisztikai arányok) így lényegében kétfajta, általában egymást aláátmasztó körülménytől függött: a státuszcsoporthoz tartozókat a társadalmi térben egymástól elválasztó *szimbolikus távolságoktól* és a vegyesházasságok intézményes kontrolljától. Az intézményes ellenérvek természetesen gyengébben estek a latba az egymáshoz közel álló felekezetek (amilyen a római és görög katolikusok vagy a különböző protestáns egyházak) tagjai közötti házassági terveknél, mint az egymástól távolabb állókénál. Így a felekezetek — a legliberálisabb protestánsok kivételével (ilyenek voltak az unitáriusok s kiváltképpen egyes református vagy evangélikus lelkészek) — a zsidó–keresztény házasságokat nem szentesítették. Hasonlóképp járt el a katolikus egyház a leszármazók katolikus nevelését garantáló rezervális nélkül kötött katolikus–protestáns házasságok esetén.

Ettől függetlenül a rendi homogénitását az osztályjellegű homogénia is befolyásolta, a rendi státuszcsoporthoz tartozók belső rétegzettsége szerint, és viszont — az osztályok felekezeti, nemzetiségi stb. megosztottsága szerint. Emellett összefüggött a rendi homogénia lehetősége a státuszcsoporthoz tartozók demográfiai szerkezetével is.

A magyar társadalomtörténetben ebben az összefüggésben főképp a zsidó–keresztény s a katolikus–protestáns házasságoknak s az ezekkel járó társadalmi átrétegződési jelenségeknek volt jelentősége, amennyiben egyrészt a felekezeti keveredés dinamikájánál fogva a *szekularizáció* folyamatát erősítették és másrészt hozzájárultak az új (pl. zsidó vagy német származású) és a régi (pl. magyar honoráció vagy dzsentri) közép-

rétegek korábbi nemzeti vagy rendi státuszcsoporthoz szerinti merev elkülönülésének felszámolásához s ezeknek modern, főképp városi középosztálybeli tömbökben való integrálásához. Az ilyenfajta „vegyes” házasság egyértelműen a korábban hátrányos helyzetű, társadalmilag marginális vagy „be nem fogadott” csoportok tagjainak *státusz-mobilitását* jelentette. A rétegmobilitás mellett egyes össztársadalmi szempontból alárendelt vagy uralt helyzetbe jutott csoport számára (ilyenekké lettek egyre inkább, paradox módon, a zsidók a liberális monarchia összeomlásával) a vegyesházasság az egyéni státuszmobilitásnak is elsőrendű eszközévé vált. Az egyéni státuszemelkedésnek ez a lehetősége annál nagyobb jelentőségű lett, minél brutálisabb kollektív státusz-süllyedésnek volt kitéve a faszálódás éveit végigszenvedő zsidóság.

Ezeknek a jelenségeknek a részletes vizsgálatához sajnos alig állnak rendelkezésre empirikus megfigyelések. A vallási vegyesházasságok történeti statisztikái csak regionális bontást alkalmaznak, de foglalkozási csoportok szerintit nem s még kevésbé státuszrendi összevetéseket. Saját felméréseim a zsidó–keresztény házasságokról szintén csak a völegények rétegbeosztására támaszkodnak, s a menyasszonyok társadalmi származása majdnem mindig ismeretlen.¹ A jelen tanulmány így az *egyetlen* erre a témára nézve mind ez ideig azonosított empirikus anyagra, a Budapesti Statisztikai Hivatal által az 1920-as évek végén, illetve az 1930-as évek legelején a főváros ’polgári’ és ’munkás’ rétegei életkörülményeinek tárgyában végrehajtott felvételekre épült.² Ezek a vizsgálatok egyedülállóan gazdag információkat nyújtanak ugyan és megfelelően reprezentatív jellegűek is (amennyiben, mint látni fogjuk, majdnem teljeskörűek), de a vegyesházasságokra nézve sajnos csak a ’munkás’ és ’polgár’ sommás réteghatárokat alkalmazzák, s így a korabeli fővárosi vallási heterogámiát csak a társadalmi heterogámia igencsak leegyszerűsített vetületében mutatják be. Mégis, tekintve, hogy a szakirodalom ehhez hasonló korabeli adatforrást még az országhatárokon túl is alig ismer, érdemes eredményeit egy statisztikai másodelemzés keretében, a differenciális és egyes vallási csoportokra sajátos mobilitási stratégiák tükrében újraértékelni.

A vallási vegyesházasságok Budapesten a két világháború között

Mindenekelőtt a korabeli vegyesházasságok felekezetek szerinti sajátosságait kell bemutatnunk. Ez alkalmat nyújt a felhasznált statisztikai felvétel reprezentativitásának igazolására is.

1. táblázat

A vegyesházasságok felekezetek szerint 1930 körül a fővárosban

	vőlegények		menyasszonyok	
	más vallású menyasszonnyal %	összes megfigyelt házasság N	más vallású vőlegénnyel %	összes megfigyelt házasság N
<i>római katolikus</i>				
népmozg. 1930*	23,7	6251	28,1	6636
felvételek**	23,3	4709	26,1	4885
<i>református</i>				
népmozg. 1930*	76,8	1194	73,1	1326
felvételek**	66,0	1099	65,2	1044
<i>evangélikus</i>				
népmozg. 1930*	87,3	573	85,4	536
felvételek**	73,3	453	75,4	374
<i>zsidó</i>				
népmozg. 1930*	18,2	2066	17,0	2036
felvételek**	15,2	1639	16,2	1662

* Forrás: Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve, 1931. 45. oldalak.

** Forrás: A munkások... 72. oldal és A főváros polgári... 65. oldal.

Megjegyzés: A Főváros Statisztikai Hivatal felvételei a 'polgári' népesség házassági gyakorlatát egyrészt 1926–1930-ra, másrészt 1931-re, a 'munkások' házassági gyakorlatát pedig 1929-re mérték fel. Itt az 1931-es 'polgári' és az 1929-es 'munkás' felvétel eredményeit használtam, melyek az 1930-as népmozgalmi adatokkal csak hozzáférhetőleg, mintegy nagyságrendileg hasonlíthatók össze. Tekintve, hogy a társadalmi heterogénmiára nézve ugyanazok a megfigyelések mindkét felvételben szerepelhettek, a 'munkásokra' vonatkozó adatokat teljességükben, a 'polgári népesség' adatait viszont csak a társadalmilag homogén házasságokra nézve (polgári partnerek egymással való házasságai) vettem figyelembe.

A párhuzamos adatsorok egyértelműen bizonyítják a Budapesti Statisztikai Hivatal felméréseinek megbízhatóságát. A két legnagyobb vallási csoportra — a katolikusokra és a zsidókra — vonatkozó felvételi eredmények majdnem pontosan fedik a népmozgalmi adatokat, míg a kétfajta forrásból a kisebb protestáns felekezetekre vonatkozó számok nagyságrendileg hasonlóak, bár a felvételekben kimutatott vegyesházasságok arányai nem érik el a népmozgalmi adatok igen magas arányait. Az eltérések ollója itt talán egyszerűen a megfigyelt esetek viszonylag kisebb száma miatt szélesebb.

Az a tény, hogy a vegyesházasságoknak a felvételekben becsült gyakorisága mindig kisebb az anyakönyvileg regisztráltnál (amelyben a népmozgalmi adatok nyugszanak), azt a feltevést valószínűsíti, hogy a vegyesházasságok egy részét az érintettek — amennyiben ez nem elkerülhetetlen (mint például az anyakönyvezésnél) — hajlamosak nem jelezni. A vegyesházasság tehát tendenciálisan bizonyos mértékű *disszimuláció*, ejtés tárgyát képezi. Ez az általános megfigyelés máris arra a tényre utal, hogy a két világháború között a budapesti házassági piacon a vallási vegyesházasság társadalmi

legitimitása elmaradt a vallásilag homogám házasságoké mögött. A normát többé-kevésbé még mindig a vallásilag egynemű házasságok jelentették.

Ez a szabály azonban a táblázatból kiolvashatóan a különböző vallási csoportnál igen eltérően érvényesült. A protestánsoknál például alig, hiszen a protestáns partnerek túlnyomó többsége más vallásúval lépett házasságra, mégpedig nagyrészt nem protestáns vallásúval. Így 1930-ban a budapesti evangélikus vőlegények 74 százaléka és a református vőlegények 70 százaléka választott nem protestáns házasfelet.³ A zsidóknál és a katolikusoknál azonban (mind a többségi római, mind a kisebbségi görög szertartásúaknál) a vallási homogámia igénye még messzemenően fennmaradt. Meg kell jegyezni, hogy a két (a korabeli budapesti népességben hegemon) csoportnál a homogámia ereje egészen másfajta elveken nyogodott. A zsidóságnál egyrészt a vallási parancsból táplálkozó s később — szekularizált formában is — a csoportazonosság megőrzését célzó hagyománynak felelt meg, másrészt a házassági piacon a többi érvényesülési piacnál még inkább megnyilvánuló antiszemita mentalitást tükrözte. Emellett statisztikailag a fővárosi zsidóság olyan nagy tömegű társadalmi makroközeget képezett, mely önálló s viszonylag zárt házassági piac kialakítására volt képes. A katolikusokra ez utóbbi tényező abszolút többségi helyzetüknél fogva hatványozottan volt jellemző, bár a vallási tanítás, sőt az egyházi gyakorlat szintén a vegyesházasságok elkerülése irányában hatott. Általánosan érvényes az a megfigyelés — bár a megfelelő statisztikai demonstrációnak itt nincs helye —, hogy a népesség nagyságával a homogámia lehetősége nő. A szétszórtság és kisebbségi helyzet mindig a heterogámiát, a többségi helyzet mindig a monogámiát erősíti a házassági piacon érvényesülő egyéb tényezők hatásmechanizmusainak keretében.

Közelebb jutunk a két világháború közötti időben Budapesten kialakult házaspiacon szerkezetének megértéséhez, ha a rendelkezésre álló felvételek anyagából megpróbáljuk kikövetkeztetni a réteggörnyezet hatását a vegyesházasság hajlandóságra nézve.

2. táblázat

A vallási vegyesházasságok aránya rétegek szerint Budapesten 1930 körül

	'munkás munkással' (1929)*		'polgár polgárral' (1926–1930)**	
	vőlegény vallása szerint %	menyasszony vallása szerint %	vőlegény vallása szerint %	menyasszony vallása szerint %
római katolikus	22,1	25,0	24,6	30,8
református	78,1	74,7	75,8	67,5
evangélikus	88,6	87,7	79,8	75,2
zsidó	51,5	39,1	10,4	12,0

* Forrás: A munkások... 78. oldal.

** Forrás: A főváros polgári.... 64. oldal.

Előzetesen meg kell jegyezni, hogy a 2. táblázaton összegezett megfigyelések csak a felvételek értelmében 'polgári'-nak illetve 'munkásnak' minősített s valójában ezekkel a szociológiai kategóriákkal pusztán igen laza értelemben körülírható rétegekre vonatkoznak. Azért is használok e kategóriákat idézőjelben, hogy itteni, pusztán alkalmi (s félrevezetően tág) értelemben ne legyen általánosabban alkalmazott jelentésükkel összekeverhető.

A házaspár két részlege, melyeket az itteni osztályozás igen tág keretei között egységesen választottunk meg, csak a zsidókra vonatkozólag mutat számottevő eltérést. Míg a keresztény 'munkás' és 'polgári' rétegek felekezetek szerint sajátosan körülbelül egyforma gyakorisággal lépnek vegyesházasságra, a zsidó 'munkások' ilyen hajlandósága a 'polgári' rétegek többszörösére rúg. A zsidó 'polgárság' házassági piaca tehát sokkal zártabb maradt, mint a zsidó 'munkásság'. Óvatlanság lenne ennek a különbségnek az eredetét közvetlenül az asszimilációs szint és hajlam vagy a szekularizáció mértékének eltéréseiben keresni, hiszen a zsidó 'polgári' házaspár terjedelme sokkal nagyobb 'munkás' megfelelőjénél, s nemcsak belső szerkezete más, de a nem-zsidó házaspárral való kapcsolata is igencsak eltérő. Ez többek között azt jelenti, hogy a zsidó 'munkás' rétegek a hasonló nem-zsidó rétegeken belül sokkal inkább kisebbségben vannak, mint a zsidó 'polgárok', s ez a helyzet gyakran (a nagyipari munkásrétegekben például) a munkahelyi elvegyülést követően nagyobb fokú életmód- és léteértékelési elvegyülés kényszerével jár együtt, s a csoport-partikularizmus feladását s a házasmagatartásban a vegyesházasságok gyakoriságát indukálja. Mindenesetre érdemes a fentiekből levonni az általános tanulságot — mellyel más formákban ismételtelen találkozni fogunk a továbbiakban —, hogy a zsidó házassági piac rétegek szerint sokkal erősebben differenciált, mint a keresztényeké. Más szóval, a zsidóság vegyesházassági készsége és hajlandósága messzemenően osztálysajátos párválasztó gyakorlatra s esetenként kimondottan osztálystratégiákra vallanak.

Vallási és társadalmi vegyesházasság (A kettős heterogámia)

A Fővárosi Statisztikai Hivatal felméréseiben használt rétegekategóriák ('munkás', 'polgári') éppen durvaságuknál, pontatlanságuknál fogva lehetővé teszik a vallási és társadalmi házasságkeveredés kísérleti jellegű elemzését. A házasságok dichotomizált rétegbeosztása ugyanis a házasság párválasztásra mindössze három formát nyújt a leegyszerűsített definíált társadalmi térben: *saját rétegben* (pl. 'munkás' 'munkás' partnerrel, vagy 'polgár' 'polgári' partnerrel), *felfelé* ('munkás' 'polgári' partnerrel) és *lefelé* ('polgári' partner 'munkással'), bármely nem legyen is a vizsgálat kiindulópontja (azaz a „választó” partner). Az így kialakított kategóriarendszerben a kétfajta forrásban található megfigyelések logikusan csak a társadalmi homogámia kategóriájába eső házasságoknál térnek el egymástól teljesen. A 'polgárok' homogámiája azt jelenti, hogy mindkét partner 'polgári', a 'munkásoké' pedig azt, hogy mindketten 'munkások'. A képet

valamelyest komplikálja az, hogy a források viszonylag csekély számú törvénytelen születésű menyasszony vegyesházasság gyakorlatát is jelzik (a törvénytelen születésű vőlegényekét viszont nem). Ugyanis a menyasszonyok társadalmi státuszát, tekintve, hogy legtöbbször nincs foglalkozásuk, apjuk foglalkozása, illetve, amennyiben törvénytelen eredetűek, ez fejezi ki. A törvénytelen menyasszonyokat az alacsonyabb társadalmi rétegből, a 'munkásságból' származók közé soroltam, hiszen a társadalmi heterogámia szempontjából a törvénytelen eredet szintén (ha nem is azonos módon) negatív státuszjelző volt, akárcsak a „proli” családi háttér a polgárság szempontjából.

A 3. táblázat minden vallásra és nemre külön-külön mutatja be a vallásilag vegyes párválasztás esélyeit. A két forrásból származó megfigyeléseket azért választottam külön, hogy elkerüljem a kettős számbavételből adódó torzításokat. Bár a kétfajta forrásban jelzett társadalmilag vegyes házasságok egy része szükségszerűen egymást fedi, az elkülönítve közölt megfigyelések a levonható tanulságok érvényességét — amennyiben ezek, mint látni fogjuk, azonos értelműek — csak erősíthetik.

3. táblázat

A vallásilag vegyes házasságok aránya a réteg szerinti heterogámia szerint Budapesten 1930 körül

		A vallásilag vegyes házasságok %-a	
		1926–1931-ben*	1929-ben**
A vőlegények vallása szerint			
római katolikus	„lefelé”	20,2	23,8
	„saját rétegben”	18,6 ('polgár')	22,0 ('munkás')
	„felfelé”	20,7	24,2
református	„lefelé”	76,3	84,2
	„saját rétegben”	72,8 ('polgár')	77,3 ('munkás')
	„felfelé”	79,5	77,2
evangélikus	„lefelé”	87,3	86,7
	„saját rétegben”	78,5 ('polgár')	88,0 ('munkás')
	„felfelé”	84,2	94,8
zsidó	„lefelé”	33,7	35,7
	„saját rétegben”	10,5 ('polgár')	53,5 ('munkás')
	„felfelé”	13,0	15,6

3. táblázat folytatása

A vallásilag vegyes házasságok aránya a réteg szerinti heterogámia szerint Budapesten 1930 körül

		A vallásilag vegyes házasságok %-a	
		1926–1931-ben*	1929-ben**
A menyasszonyok vallása szerint			
római katolikus	„lefelé”	23,3	24,1
	„saját rétegben”	25,6 ('polgár')	24,7 ('munkás')
	„felfelé”	72,4	70,1
református	„lefelé”	77,3	77,5
	„saját rétegben”	65,1 ('polgár')	74,4 ('munkás')
	„felfelé”	26,0	32,5
evangélikus	„lefelé”	82,7	92,8
	„saját rétegben”	72,8 ('polgár')	88,6 ('munkás')
	„felfelé”	82,1	83,8
zsidó	„lefelé”	23,0	25,6
	„saját rétegben”	12,0 ('polgár')	40,0 ('munkás')
	„felfelé”	17,6	12,9

* Forrás: A főváros polgári.... 64-65. oldal

** Forrás: A munkások... 78. oldal

Megjegyzés: A táblázat sorait a következőképpen kell olvasni:

(1. sor, „lefelé”) Azok a 'polgári' osztályhoz tartozó római katolikus nőlegények, akik Budapesten 1926 és 1931 között 'munkás' (nem 'polgári') szülők lányát vagy törvénytelen származású lányt vettek feleségül, 20,2%-ukban nem római katolikkal (más vallásúval) házasodtak.

(2. sor, „saját rétegben”) Azok a 'polgári' osztályhoz tartozó római katolikus nőlegények, akik... 'polgári' szülők lányát vették feleségül, 18,6%-ukban nem római katolikkal (más vallásúval) házasodtak.

(3. sor, „felfelé”) Azok a 'fizikai munkát végző' római katolikus nőlegények, akik... 'polgári' szülők lányát vették feleségül, 20,7%-ukban nem római katolikkal (más vallásúval) házasodtak.

A táblázat tanulságait három regiszterben foglalhatjuk össze.

Elsősorban megerősítést nyert, hogy a keresztények vegyesházás hajlamát a társadalmi mobilitásra vonatkozó stratégiák jelentősen nem befolyásolják. Nőknél és férfiaknál egyaránt körülbelül azonos gyakorisággal történnek vegyesházasságok „lefelé” mint „felfelé” vagy a saját társadalmi rétegben. Úgy is mondhatjuk, hogy a vallásilag „kifelé” való házasodás valószínűsége szempontjából a keresztény felekezeti közösségekben belül az osztályhelyzet (az empirikus adatok szignifikanciájának határai között) közömbös tényező. Ezeknél a vallási csoportoknál bármilyen irányú is rétegek szerint a párválasztás, a vegyesházasságok gyakoriságát az adatok alapján kizárólag a vallás természete határozza meg.

Ennek az eredménynek a fontossága akkor domborodik ki, ha összevetjük a zsidó vegyesházasságok specifikumával. Itt ugyanis sokkal gyakoribb a 'munkás' partner, mint a 'polgári' partner, akár úgy, hogy 'polgári' rétegekhez tartozó zsidók más vallású 'munkás' partnerrel házasodnak, akár úgy, hogy a 'munkás' réteghez tartozó zsidók hasonló helyzetű más vallású partnerhez kötődnek. A zsidóságban tehát a vallási heterogámia erősen összefügg a „lefelé” irányuló társadalmi heterogámiával.

Végül említést érdemel, hogy a kettős heterogámia hajlama a zsidó férfiaknál sokkal nyilvánvalóbb, mint a zsidó nőknél. Míg az előbbiek „lefelé” mért vegyesházassági esélyei a „felfelé” mértet mindkét jelzés szerint mintegy két és félszer haladják meg, az utóbbiaknál ugyanez az arány csak másfél-kétszeres. A zsidó ’munkás’ férfiak abszolút többsége más vallásával lép házasságra, amikor saját rétegében talál partnert, míg a zsidó ’munkás’ nőknek ugyanebben az esetben csak kétötöde házasodik vallásilag „kifelé”. A kettős heterogámia tehát ugyan a zsidó nők házassággyakorlatában is szignifikánsan megfigyelhető, mégis viszonylag ritkábban, mint a zsidó férfiaknál.

A táblázat értelmezéséhez még hozzátehetjük, hogy egyéb adatokból kiolvasható a kettős heterogámia felerősödése az 1920–1930-as években. 1926 és 1930 között a társadalmilag „lefelé” házasodó zsidó férfiaknak „csak” 33,4 százaléka lépett vegyes házasságra, míg 1931-ben „már” 34,9 százalék. Ugyanez az arány a zsidó nőknél 22,2 százalékról 27,6 százalékra nő.⁴ A keresztényeknél a hasonlított évek alatt szignifikáns és egyértelmű változást nem lehet tapasztalni. A fejlődés inkább a „felfelé” való vegyesházasságok előnyére történik, semmint a „lefelé” irányulókéra.

Az értelmezésre váró alaptanulmány tehát az, hogy a *vegyesházasságok társadalmi ökonómiája a zsidóknál egészen másképp alakult, mint a nem-zsidóknál.*

A zsidóságra jellemző kettős heterogámia, illetve a specifikusan erős hajlam a „lefelé” vagy a társadalmilag „alsó szintű” (’munkás’) vegyesházasságra, első megközelítésben a lehetséges partnerek réteg szerinti megoszlásából adódó *statisztikai kényszer* elve alapján értelmezhető. A budapesti zsidóság osztályszerkezetét a két világháború között a ’polgári’ túlsúly, míg a keresztény felekezetek osztályszerkezetét a ’munkás’-rétegek számbeli dominanciája jellemezte. Míg a zsidóságban 1930-ban az aktív férfi népességben a ’polgári’ elemek részarányát legalább 50 százalékra lehet becsülni (a Budapesti Statisztikai Hivatal felvételeiben empirikusan alkalmazott kategória szerint), addig a megfelelő katolikus népességben ez 35, a reformátusoknál 38 százalékra és még a hagyományosan sokkal polgárosodottabbnak tekintett evangélikusoknál is csak 47 százalékra tehető.⁵ Amennyiben feltételezzük, hogy a párválasztásnál csak a lehetséges partnerek statisztikai szórásából adódó esélyek érvényesülnek, a felekezetek osztályszerkezetének különbségei úgy objektíválódhatnak, hogy a vegyesházasságra hajlamos zsidók a házaspiacon többségükben társadalmilag alacsonyabb státuszú partner-jelöltekkel találkoznak. A vallásilag vegyes házasságra hajlamos keresztényeknél ezzel szemben a helyzet más, inkább fordított. E szerint érvényesíteni lehetne azt a tételt, hogy a zsidó vegyesházások azért házasodnak gyakrabban „lefelé”, mert „lent” több lehetséges partnert találnak...

Látszólag ezt az értelmezést erősítik meg a zsidó vegyesházasságok irányának vallásajátos adatai. Ezekből az derül ki a 4. táblázat szerint, hogy a zsidó vegyesházások annál gyakrabban választanak „lefelé” házastársat a különböző keresztény felekezetben, minél nagyobb ezekben a ’munkás’ elemek aránya. Így feltűnő, hogy a görög szertartású partnerek esetében a zsidó–nem-zsidó házasságok több mint kétötöde „lefelé” történik, míg az evangélikus partnerek esetében ez az arány alig több mint egyötödnyi. Ennek az értelmezésnek viszont ellentmond az a tény, hogy a „felfelé” való

vegyes párválasztás már nem követi ugyanezt a logikát. Így az evangélikusokkal kötött zsidó vegyesházasságok részaránya alig haladja meg a görög szertartásúakkal kötöttek arányát, és elmarad a reformátusokkal és a katolikusokkal kötött házasságok aránya mögött. A *statisztikai kényszer* elvét tehát az empirikus adatok csak részlegesen valószínűsítik.

4. táblázat

Az összes zsidó vegyesházasság aránya (%) a választott partner felekezete és társadalmi státusza szerint Budapesten (1926–1931)

	„lefelé”	saját ('polgári')	„felfelé”	összesen
zsidó + görögkeleti és görög katolikus partner	41,3	49,5	9,5	100
zsidó + római katolikus partner	32,3	55,9	11,8	100
zsidó + református partner	27,6	58,9	13,4	100
zsidó + evangélikus partner	21,9	67,5	10,6	100

Forrás: A főváros polgári... 64–65. oldal.

A *statisztikai kényszer* feltevését meg lehet közelebbről is vizsgálni, ha a különböző felekezetű és társadalmi helyzetű választott partnerek megoszlását összevetjük az azonos felekezetű és társadalmi helyzetű népességgel, melyre az 1930-as népszámlálásnak a főváros aktív férfi lakosságára vonatkozó adatai jó becslést szolgáltatnak.

Az 5. táblázat teljesen egyértelműen demonstrálja a *statisztikai kényszert* a zsidó vegyesházasságok felekezeti megoszlása szempontjából. Ez a megoszlás ugyanis, bármely réteg felé irányul a házasság, pontosan megfelel a „rendelkezésre álló” népesség felekezeti összetételének. Egyedül az evangélikus partnerek vannak kissé túlképviselve minden rétegirányultság szerinti vegyesházás típusban. Itt is igazolást nyer tehát, hogy a zsidó partnerek számára az evangélikusok bizonyos mértékig preferenciális választás tárgyát képezték a házassági piacon, éppúgy, mint az egyéb érvényesülési piacokon (pl. az iskolarendszerben).⁶

Mégis, a különböző felekezetek osztályszerkezetéből folyó statisztikai kényszer távolról sem szolgál elégséges magyarázatul a zsidó házasságok kettősen heterogám hajlamára, amennyiben sem a zsidó nők és férfiak eltérő viselkedését, sem a heterogámia növekedését az időben nem engedi értelmezni. Márpedig a zsidó nők és férfiak közötti különbség a vegyesházás gyakorlat terén minden felekezeti partnerscsoport viszonylatában markáns.

5. táblázat

Az összes zsidó vegyesházasság felekezet és réteg szerinti iránya a számba jövő felekezetek és rétegek megoszlása szerint Budapesten (1926–1931)

zsidó 'polgár' keresztény 'polgár'	(saját rétegben)**	keresztény aktív férfi-népesség Budapesten (1930)* 'polgári'
görög katolikus és ortodox	1,8	1,9
római katolikus	71,2	71,8
református	16,6	17,4
evangélikus	10,4	8,8
összesen	100	100
zsidó 'polgár' + keresztény 'munkás' („lefelé”)**		'munkás'
görög katolikus és ortodox	2,8	2,0
római katolikus	76,2	76,6
református	14,4	15,9
evangélikus	6,5	5,6
összesen	100	100
zsidó 'munkás' + keresztény 'polgár' („felfelé”)**		('polgári')
görög katolikus és ortodox	1,6	1,9
római katolikus	72,0	71,8
református	18,1	17,4
evangélikus	8,2	8,8
összesen	100	100

* A számítások forrása: Magyar Statisztikai Közlemények 96, 42. oldal.

** Forrás: A főváros polgári... 64. és 65. oldal.

6. táblázat

A zsidó férfiak és nők vegyesházasságai a partnerek felekezete és társadalmi rétege szerint Budapesten (1926–1931)

		zsidó férfiak %	zsidó nők %
katolikus partnerrel	„lefelé”	37,0	27,0
	„saját rétegben”	52,2	60,1
	„felfelé”	10,8	12,9
	összesen	100	100
református partnerrel	„lefelé”	39,0	19,5
	„saját rétegben”	49,8	65,5
	„felfelé”	11,2	15,0
	összesen	100	100
evangélikus partnerrel	„lefelé”	26,4	20,7
	„saját rétegben”	64,4	73,3
	„felfelé”	9,3	7,0
	összesen	100	100

Forrás: A főváros polgári..., id. kiadás 64–65. oldal.

A *statisztikai kényszer* hatása ugyan jelentkezik a 6. táblázatban is, amennyiben — főképp a zsidó férfiakkal — a „lefelé” irányuló vegyesházasság hajlam sokkal gyakrabban mozgósít katolikus vagy református partnereket, tehát azoknak a felekezeteknek tagjait, akik között ’munkás’ túlsúly van, mint evangélikusokat, akik között a ’munkás’ rétegek számaránya kisebb. Mégis, ebben az összefüggésben sokkal fontosabb a zsidó férfiak és nők magatartása közötti igen számottevő eltérés. Az előbbieket mindig sokkal gyakrabban lépnek „lefelé” vegyesházasságra, mint az utóbbiak, s református partner esetén egyenesen kétszer olyan gyakran. Ezt az eltérést a „statisztikai kényszer” egyáltalán nem magyarázhatja meg, hiszen a nemek aránya társadalmi rétegek szerint nem különbözik jelentősen. A kettős heterogámia értelmezésének tehát — különösen a zsidó férfiakkal — a statisztikai kényszer csupán a kereteit szolgáltathatja, specifikus magyarázatát más tényezőkben kell keresnünk.

Szekularizáció, modern mentalitás és vegyesházasság

Mielőtt azonban a kettős heterogámia szociológiai értelmezését megkísérelnénk, elengedhetetlen tisztázni néhány rendelkezésre álló jelzés segítségével a vegyesházasság népesítés kiválasztásának azokat a demográfiai sajátosságait, melyek a társadalmi hely- és helyzetváltoztatás készségére, a mentalitásbeli mobilitásra, a modern beállítottságra utalnak. Ezek a jelzések ugyanis közvetítő tényezőket szolgáltatnak a kettős heterogámia elemzéséhez.⁷

Mivel a vallási vegyesházasság legtagabb értelemben azt jelenti, hogy a házaspár nem követi a vallási közösség demográfiai reprodukciójának és számbeli gyarapításának minden felekezetnél hagyományosan érvényesített parancsát, nyilvánvaló, hogy a vegyesházasság gyakorisága összefügg az elvilágiasodással, a vallás iránti közömbösség terjedésével, a felekezetek morális befolyásának és társadalmi hatalmának csökkenésével. Ez nem jelenti azonban azt, hogy a vegyesházasságok gyakorisága közvetlenül a szekularizáció jelzésül szolgálhatna, már csak azért sem, mert — számos egyéb változó közrejátszása mellett — a különböző felekezetek a vallási homogámiát igen változó szigorral követelték meg. Ezt a kérdést itt nem lehetséges pontos társadalomtörténeti megvilágításba helyezni, de sommásan megállapíthatjuk, hogy a két végletet e téren mindenképpen a katolikus egyház és az izraelita hitközségek, ezeken belül is a hagyományhű ortodoxia intézményei képviselték. Az utóbbiak tagjaik részére kizárták a vegyesházasság lehetőségét. Ezt a kizárást ugyan az összes keresztény felekezet viszonozta a zsidók felé (egyes liberális protestáns gyülekezetek, mint az unitárius, illetve bizonyos lutheránus és kálvinista papok kivételével — akik e tekintetben az egyéni engedmény felelősségét vállalták), de a katolikusok a tiltást még a keresztény vallások híveire is kiterjesztették, amennyiben ezek nem kötelezték magukat el (az úgynevezett *reverzálissal*) arra, hogy a házasságból született leszármazottakat katolikusoknak kereszteljen és ennek megfelelő nevelésben részesítsék. Röviden sommázva, a vegyesházasság a zsidók és a katolikusok számára (ez utóbbiaknál csak reverzális nélkül) lényegében

szakítást jelentett a vallásközösséggel, a protestánsoknál a vallási kötelek bizonyos mértékű lazulását csak (hiszen a születendő gyerekek egy része már más vallásúvá lett). Ezekkel a minősítésekkel a vegyesházasságot a szekularizáció mércéjének lehet tekinteni.

A vallási kontroll gyengülése ugyanakkor a mentalitásbeli *modernizációra* is utal — ha nem is általában, de a magyar városok e századi fejlődésének társadalomtörténeti kontextusában mindenesetre. A hagyományos életvitelnek, életmódbeli és szakmaválasztási megkötéseknek, illetve preferenciáknak, a földrajzi és társadalmi mozdulatlanságnak stb. ugyanis addig legtöbbször a vallásosság szolgáltatta talán legfontosabb erkölcsi-ideológiai alapvelvét. Nem mehetünk bele annak részletes tárgyalásába sem, hogy a vallási hagyományhűség a különböző nyilvános vagy társadalmasított tevékenységi területeken (mint a gazdasági élet, a gyereknevelés, az iskolázás, a művelődés, a politikai élet stb.) mennyiben normalizálta s egyben fékezte az újító magatartásokat. Legyen itt elég arra a könnyen objektíválható megfigyelésre utalni, hogy a magyar társadalom modernizációjához valószínűleg minden téren s egyben a szekularizációhoz is a városok s főképp Budapest szolgáltatták a földrajzi-társadalmi környezetet.

A két fenti tételből logikusan levezethető, hogy a vegyesházasság a modernizációra való beállítottság jelzéséül is szolgálhat, legalábbis közvetve. Ezt erősítik meg a vegyesházasságok demográfiájára vonatkozó egyéb ismereteink, melyeket érdemes felekezet- és rétegsajátos változataiban bemutatni. Így pontosabb képet lehet rajzolni a vegyesházasságok *társadalmi élményének* és következményeinek természetéről az adatok segítségével elkülöníthető alcsoportokban. A használt fővárosi felvételek e téren a gyermekek vallására vonatkozó megegyezésekre és a szülésgyakoriságra nézve nyújtanak eleddig nem értékelt, fontos objektív információkat.

Az úgynevezett *reverzális* hiánya — éppúgy, mint a zsidó-keresztény házasságok aránya — mindig nagymértékű vallási közömbösség jele, hiszen a reverzalist minden felekezet jog- vagy normarendszere több-kevesebb szigorral megkövetelte. Már fentebb (az 5. táblázat elemzése kapcsán) kiemeltem, hogy az evangélikus-zsidó házasságok aránya rendszeresen meghaladja az evangélikus népesség arányából adódó statisztikai gyakoriságot. Ezzel valószínűsíthető az a feltevés, hogy lutheránus környezetben a vallási fegyelem és előítélet sokkal kisebb volt e téren, mint a többi keresztény felekezetnél. Minden bizonnyal még fokozottabb mértékben érvényes ugyanez az unitáriusokra, csak adataink ennek objektíválását (a rokonnépesség csekély volta miatt) nem teszik lehetővé. A reverzális adatai viszont az egész vegyesházás népességre nézve — keresztényekre és zsidókra egyaránt — demonstrálják a vallási elvárás iránti nagymértvű közömbösség tényét.

7. táblázat

A vegyesházasságból születendő gyermekek vallása tárgyában kötött egyezségek aránya a vőlegények felekezete és rétege szerint (%)

vőlegény vallása	menyasszony vallása	'polgárok' (1926–1931)	'munkások' (1929)
római katolikus	+ keresztény	15,0	11,8
	+ zsidó	13,2	8,6
református	+ keresztény	15,4	12,6
evangélikus	+ keresztény	16,8	9,8
protestáns	+ zsidó	11,4	10,7
zsídó	+ keresztény	10,1	7,1
összesen		13,8	10,8

A számítások forrása: A főváros polgári... 55–56. oldal és A munkások szociális... 74. oldal.

+ Az evangélikus és református vőlegények izraelitákkal való vegyesházasságainak adatait a kis esetszámok miatt vontam össze.

A táblázat tanulságai egyértelműek. A vegyesházások túlnyomó többsége felekezete demográfiai reprodukciója irányában közönyös. Ez fokozottan érvényesül minden egyes felekezetenél a 'munkások' között. (Ebből is megerősítést nyer, ha marginálisan is, mennyivel magasabb volt a 'polgári' rétegekhez hasonlítva a fővárosi munkásosztály szekularizációs szintje.) A reverzális abszolút ritkasága a vegyesházásoknál különösen feltűnő általában a katolikusok és a keresztény–zsídó kapcsolatok viszonylatában. Azt a tényt, hogy a katolikus partnerek egyáltalán nem ragaszkodtak jobban, mint a többiek az egyezés megkötéséhez, annak ellenére, hogy ezzel a kánonjog szerint elzárták frigyüket az egyházi áldás lehetőségétől, a teljes elvilágiasodásra fényt vető „kemény” jelzésként lehet értelmezni. Ugyanúgy kell értékelni a reverzális ritkaságát keresztény–zsídó relációban, annál is inkább, mivel a keresztény–zsídó vegyesházasságoknál az egyezés mindig kevésbé gyakori, mint amikor különböző felekezetű keresztény partnerek kelnek egybe. Tehát azokban a társadalmi csoportokban, melyek elfogadják a vegyesházasságot, a saját felekezet igénye a vallás családi reprodukcióját illetőleg kevésbé esik a latba, ha a házasság zsidóval, mintha kereszténnyel kötődik... Más szóval, egyrészt a zsidókkal való házasság elmélyültebb vallási elközömbösülést takar (mégpedig az izraelita és a keresztény partnerek átlagánál egyaránt), másrészt, s ennek következményeképp, zsidó–keresztény viszonylatban a vegyesházasság valamelyest ritkábban jelent vallási konfliktust, mint eltérő felekezetű keresztény partnerek, nevezetesen protestánsok és katolikusok között. Ez persze távolról sem jelenti azt, hogy például ugyanazok a protestáns családok, amelyek tagjaiknak zsidókkal való kapcsolatát elfogadják, a katolikussal valót kevésbé pártolnák, hanem csupán azt, hogy a keresztény vagy izraelita házasulandók azon töredéke, mely a keresztény–zsídó vegyesházasságot nem ellenzi, túl van minden vallási alapú ellenérzésen e tekintetben, míg a házasulandók másik töredékének egy része (valójában, mint láttuk, alig egy hetednyi, tehát elenyé-

sző része), mely a katolikus–protestáns vegyesházasságot elfogadja, ezt csak fenntartásokkal — a reverzális megkötésével — teszi. Mindkét aggregátum túlnyomó többsége azonban — s ez adataink tulajdonképp egyetlen fontos tanulsága — vallási téren ebből a szempontból már közömbösnek tekinthető.

Ha ez így van, érthetővé válik, hogy miért mutat fel a két aggregátum — vallásilag homogám és heterogám házások csoportja — a *demográfiai modernizáció*, azaz a családtervező, illetve a gyerekszám-korlátozó magatartások síkján igen eltérő profilt. A demográfiai modernizáció ilyen sommás azonosítása a malthusianizmussal természetesen általánosságban nem elfogadható. A magyar városi társadalom demográfiájának a két világháború között kialakult helyzetében azonban, mely a hagyományos, nagycsaládos termékenységi normák fokozatos, bár rétegsajátos, történelmi felbomlásának mélypontjával egyenértékű, a gyermekszámcsökkenés még mindenképpen — nevezetesen a modern családi jövőtervezés, a stratégikus társadalmi mobilitás igénye, a családi iskolázottsági tőke bővített újratermelésének terve, a nagy gyerekszám szokásos értékelésének elutasítása stb. révén — modern demográfiai magatartásnak tekintendő. A modernség persze e téren semmiképp sem értékkategória, csupán leíró terminus, amennyiben a termékenység korlátozását a társadalmasított viselkedés, főképp a jövőre utaló magatartás egyéb történelmileg újító formáival hozza összefüggésbe. Konkrétan ez a párhuzam annál is igazoltabb, mivel a hagyományos erkölcs s hivatalos képviselői, intézményei és terjesztői, jelesen az egyházak, az állami családpolitika, az iskola stb. mind a természetes termékenységet hirdették — persze csak a törvényes család keretében. Ismeretes azonban, hogy ezen a téren a hagyomány hatékonysága az 1930-as évekre igencsak meggyengült, hiszen a gyerekszám csökkenése a városokban már a múlt század vége óta rohamosan kibontakozó folyamat. Ilyen értelemben a tárgyalt korban csak a gyerekszám korlátozásának mértéke és egyenlőtlenségei szolgálhatnak modernizációs jelzésül, s ennek megfelelően egyben a vallási kontroll erejének vagy gyengeségének demonstrálására. Ezt az összefüggést beszédesen mutatják a 8. táblázat adatai.

Mielőtt a 8. táblázatban a differenciális termékenységre vonatkozó igen fontos jelzésrendszer értelmezésébe kezdenénk, nem szabad elhallgatni a jelzőszámok technikai tökéletlenségét, hiszen ezek a megfelelő időszakban és a (vallásilag, réteg szerint) különböző típusú házasságok *összességében* előforduló születéseket vetik egybe az időszak alatt kötött *újabb* házasságokkal. A jelzések tehát a differenciális termékenységnek csak közvetett megközelítését nyújtják — jobb híján —, és csupán annyiban érvényesek, amennyiben hosszabb távon (az 1926–1931-ben termékeny házások házassodási időszaka alatt) a házasság heterogámia vallás és rétegek szerinti trendjei *egymáshoz viszonyítva* lényegesen nem változtak. Ezt a feltevést külön a vallási és külön a rétegek szerinti heterogámia egybeültetett adatai megerősítik. (Rétegsajátosan ilyen adat tudtommal a fentiekén kívül nincs.)⁸

8. táblázat

A házasságok és a születések számának összehasonlítása társadalmi réteg és a házaspárok vallása szerint Budapesten (1926–1931)

vőlegény menyasszony vallása	100 új házasságra eső születésszám* az összes megfelelő vallási kombinációjú házasságban	
	'polgárok' (1926–1931)	'munkások' (1929)
római kat. + római kat.	95	145
római kat. + más	86	107
református + református	130	209
református + más	94	108
evangélikus + evangélikus	134	217
evangélikus + más	86	96
zsidó + zsidó	90	86
zsidó + más	39	71

A számítások forrásai: A főváros polgári... 54–55. és 79–82. oldal. A munkások szociális... 74 és 86–89 oldal.

* Élve- és halvaszületettek, törvényes szülések.

Megjegyzés: A Fővárosi Statisztikai Hivatal felmérésében, a 'polgár' vagy 'munkás' minősítés vonatkozhat mindkét házastípusra, de csak az egyikre is. Mint fentebb erről szó volt, az így minősített két népesség tehát kis részben fedti egymást (pl. a mindkét felvételen érintett 'munkás'-'polgár' házaspárok).

A 8. táblázat fő tanulsága kettős. A malthusianista depresszió sokkal mélyebb a vegyes-házasságoknál, mint a vallásilag egyneműeknél, és a 'munkások' között legtöbbször sokkal kevésbé súlyos, mint a 'polgári' rétegekben. Ha a termékenység csökkentésére irányuló stratégiákat, mint fentebb, a szekularizációval s általában a modern beállítottsággal hozzuk összefüggésbe, nyilvánvaló, hogy a vegyesházások mentalitása demográfiai téren is jelentősen eltér a hagyományostól. Ezen belül érthető, hogy 'munkás' környezetben a demográfiai modernizáció, melyről tudjuk, hogy később is indult be (hiszen a modern nemzégsgátló technikák is műveltségi rétegek és osztályok szerint általában „felülről” „lefelé” terjednek), kissé elmaradt a polgárok között megfigyelthező. Érdemes ezeknek az általános eredményeknek néhány vallásspecifikus aspektusát kiemelni.

Mindenekelőtt feltűnő, hogy a vallásilag homogám katolikusok viselkedése az elvárttal ellentétben kevésbé natalista, mint a protestánsoké, sőt — 'polgárok' házassága esetén — termékenységük alig haladja meg a zsidókét. Ezt úgy lehet értelmezni, hogy míg a katolikusoknál és a zsidóknál a homogám házasság többségi, a protestánsoknál a vegyesházások vannak hasonló arányban túlsúlyban. Az átlagot tehát az előbbieknél a homogámia, az utóbbiaknál a heterogámia határozza meg. Márpedig — 'polgárok' például — ezek az átlagok igen közel is állnak egymáshoz. Ez azt jelenti, hogy a malthusianista magatartás a két világháború között Budapest 'polgári' rétegeiben már minden felekezeten általánossá vált. Normává a gyerekszám korlátozása lett. A nor-

mával szemben *pozitív kivételt* képviseltek a kis számú protestáns homogám házások és negatív végletet a zsidó vegyesházások. A vallásilag egynemű protestánsok a szélsőséges konzervatívok vékony rétegét képviselhették. Valószínűleg a férfiek között a papokat s az egyházi hagyomány fundamentalista őrzőit találtna egy részletesebb vizsgálat. Ezzel ellenkező végletet testesítettek meg a zsidó vegyesházások, akik minden bizonnyal saját csoportjuk és miliójuk „legmodernebb”, a vallásos indíttatású családi normarendtől legmesszebbre távolodott részéből választódtak ki.

Ezekről a valószínűleg általában érvényes megállapításoktól eltekintve elképzelhető, hogy a tapasztalt eltéréseknek egy töredéke a különböző házassági típusok sajátos demográfiai körülményeinek is betudható lenne, amennyiben ezeket módszeres vizsgálat alá lehetne venni. Egyes megfigyelések szerint például másutt vagy más időpontban a zsidó vegyesházások az összes többinél lényegesen alacsonyabb szülésszáma összefügghet azzal, hogy ezeknek a házásoknak az életkora magasabb⁹, közöttük több az özvegy vagy elvált — akiknek már van leszármazottuk, s így házasságot elsősorban már nem családalapítás céljából kötnek —, vagy akik között a szokásos korviszonyok felborultak (a menyasszony idősebb a vőlegénynél)¹⁰, s így a demográfiai reprodukció esélyei biológiaiilag gyengébbek.

Ezenkívül a zsidó vegyesházasságok demográfiájára kétségtől nagy súllyal nehezedett maga az a társadalmi-ideológiai erőter, melyben ezek a házások kapcsolatok létrejöttek. A nagy vagy akár a vallásilag egynemű zsidó házasságokra jellemző kis (tipikusan kétgyermekes) családok létrehozására nem volt kedvező a korszak antiszemita légköre, melynek konkrét objektívációit nyújtja az 1920 óta érvényben lévő egyetemi *numerus clausus* (a zsidó érettségizettek mintegy felét elzárta a magyar egyetemektől s — jobbik esetben — külföldi tanulmányok folytatására kényszerítette)¹¹, a zsidó szabadértelmiség egy részének kényszerpályára utalása, a keresztényekkel összehasonlítva jóval magasabb munkanélküliségi rátája¹² stb. A két világháború között felnövő zsidó nemzedékek — amelyekről a csoport demográfiai újratermelését lehetett volna várni — olyan nyomasztó körülmények között, gyakran már a zsidótörvények előtt is (a korábbihoz képest) kifejezett létbizonytalanságban léptek az aktív életbe és a házaspiastra, hogy nagyobb családokat egyre kevesebben vállalhattak. A vegyesházásokat a nagyobb társadalmi elszigeteltség, mind a zsidók, mind a keresztények oldalán a családi-egzisztenciális biztonságot erősítő szövetségi-rokoni hálózat hiánya vagy gyengesége, a vallási közösségből való hivatalos kivetettség, nemegyszer még konkrétan a szakmai pályán elszenvedett hátrányok, sőt (a keresztény felet) sokszor kifejezett pályatörés is fenyegették. Ettől a zsidó házaspárak egyre gyakrabban felekezetiük elhagyásával¹³ próbáltak menekülni. Mindez termékenységi hajlandóságukat érthető módon drasztikusabb korlátok közé szorította, mint a vallásilag egynemű zsidó házaspárokat, és sokkal drasztikusabbak közé, mint a keresztényeket.

A vegyesházasságok differenciális demográfiájára vonatkozó elemzések a kettős homogámia problémáját kellő történelmi-szociológiai távlatba helyezik, tehát egy olyan demográfiai és társadalmi helyzet perspektívájába, ahol a nagymértékű szekularizáció és a mentalitásbeli modernizáció a vallási heterogámia lehetőségeit — külö-

nősképpen zsidók és keresztények között — egyre tágították. Ennek a ténynek statisztikai kifejezését megtalálhatjuk magukban a zsidó–keresztény vegyesházasságok emelkedő arányaiban. A „keresztény kurzus” és a fokozódó fasizálódás hozta antiszemita közhangulat ellenére a zsidó–keresztény heterogámia trendje ugyanis az első zsidótörvényt megelőző évben jutott történelmi maximumára.¹⁴ Ennek a fejlődésnek máris áttekintettük néhány összetevőjét (így a vallási elközömbösülést, a gyerekszám radikális leszorítását, a protestánsok nagyobb nyitottságát). Külön magyarázatra szorul az, hogy a zsidó–nem-zsidó vegyesházasságok szaporodását miért követte a kettős heterogámia terjedése. Az ezzel kapcsolatos tényezőket három nagyobb kérdéskörbe lehet csoportosítani. Az elsőben összpontosíthatók a zsidók és nem-zsidók közötti rétegek szerint differenciális *távolság* tényezői (melyet az antiszemita potenciál fejez ki a legképletebben). A másodikhoz tartoznak a *státuszmobilitás* tényezői a korabeli házassági piac és a szakmai–társadalmi mező és erőter adta lehetőségek keretében. A harmadik a házassági és mobilitási piacon a *férfiak és nők között* fellépő esélyegyenlőtlenségekre utal.

A csoportközi távolság hatásmechanizmusai

Minden preferenciális házassági (vagy más) kapcsolatra vonatkozó kiválasztásnak két oldala van: vonzási és taszítási. Ez a mindkét fél által külön-külön preferált vagy kizárt, illetve tiltott választásokban fejeződik ki. A zsidó–nem-zsidó kettős heterogámia értelmezésénél a vonzás és a taszítás jelenségei annál nagyobb súllyal esnek a latba, mivel — statisztikai általánosságban — a zsidók és nem-zsidók között mind a státuszcsoportok hierarchiáján belül, mind a rétegződési mezőben a lehetséges partnerek közötti távolság s az ezzel járó feszültségek lehetősége sokkal nagyobb volt, mint a keresztényeknél egymás között.

Ennek a helyzetnek a legkézenfekvőbb kifejezője az *antiszemita beállítottság* szórásában található meg a zsidóságot körülvevő társadalomban. Helyszőke miatti kényszerből itt az antiszemitizmust mintegy csak dologszerű, operatív gyűjtőfogalomként, árnyalatok és minősítés nélkül használok, mint a nem-zsidó csoportokra többé vagy kevésbé jellemző kollektív tulajdonságot. Jelen összefüggésben ennek is pusztán azt az összetevőjét veszem figyelembe, mely a zsidókkal való házasság lehetőségét kizárja vagy negatíven szankcionálja. Márpedig az antiszemitizmus okozta csoportközi feszültségek, bár általában városi környezetben, s különösképp a fővárosban, súlyosabbaknak bizonyultak, mint vidéken — erre mind a polgár-proletár ellentéte, mind az egyetemi diákmozgalmak kanalizáló erővel hatottak — a budapesti polgári rétegekben a zsidó-ellenes magatartás jóval meghaladta a munkások között megfigyelhetőt. Ennek demográfiai lecsapódását a 2. táblázat demonstrálja. A rétegek szerint egynemű házasságok esetén a zsidó 'munkás' vőlegények *fele*, míg a zsidó 'polgári' vőlegényeknek *csak alig egy tizede* lép felekezetileg vegyes házasságra. A munkások között a zsidók felekezeti vegyesházassági esélyei a vőlegényeknél és a menyasszonyoknál egyaránt

mintegy kétszeresen meghaladják a katolikusokét, míg a 'polgároknál' a katolikusok felét sem érik el. Ez az eredmény — bár más egyéb, alább tárgyalandó tényező eredője is — nem lenne elképzelhető, ha az antiszemita kizárás mechanizmusai a korabeli munkásság házassági piacán belül nem sokkal tompítottabban működtek volna, mint polgári környezetben. E téren érdemes felfigyelni a két protestáns felekezetenél előforduló párhuzamos jelenségekre, melynek gyökerei, bár itt a 'munkásokat' a 'polgároktól' elválasztó esélykülönbségek sokkal kisebbek, valószínűleg részben a zsidókéhoz hasonlóan értelmezhetők.

Munkáskörnyezetben a zsidóság irányában tanúsított *viszonylag* nagyobb befogadási készséget illetőleg, melynek csupán sajátos esete a házaspári magatartás, több objektív tényezőt is azonosítani lehet, így a foglalkozásbeli konkurencia hiányát, a szervezett munkásmozgalom szerepét egyfajta univerzalista értékrend terjedésében, valamint a felekezeti kontroll és a vallásosság gyengülését (elvilágiasodást).

A 'polgári' rétegekben a zsidó-nem-zsidó megoszlás igen gyakran vette fel a szakmai-gazdasági *osztálykonkurencia* jellegét, különösképp a kereskedő és iparos önállóknál vagy a szabadfoglalkozásúaknál. Ettől függetlenül különösen erős formát öltött s főképp keserűséggel teli rakódott le a keresztény középosztályok tudatában a zsidók egyedülállóan gyors mobilitása, melynek során egy-másfél nemzedéken belül — a kiegyezés és a század eleje közti időszak alatt — a frissen emancipált s jórészt idegenből bevándorolt zsidó családok leszármazottai a hagyományos és új középosztálybeli szakmák mindegyikében erős partnerekké és konkurensekké váltak. Ez a mobilitás néha még a „védett”, tehát gyakorlatilag preferenciálisan a keresztényeknek fenntartott államhivatalokban vagy közületi szektorban is éreztette hatását (pl. a tisztiorvosi, vasúti mérnöki, városi építészeti stb. állások terén és elég általánosan egyes városok, főképp Budapest hivatalnoki karában).¹⁵ De a szakmai versenyhelyzetten túl s ennél is súlyosabban vetődött fel az osztálykonkurencia a középosztálybeli érvényesülés szimbolikus területein — az iskolákban, a társaséletben, a polgárság nemesítésénél stb. —, ahol a jobb szellemi-műveltségi potenciállal, nagyobb anyagi erővel, a kulturális-társadalmi asszimiláció hozta fokozottabb helyzetfelismerési s az új helyzethez való alkalmazkodási készséggel bíró zsidóság rendre meghaladta az alulról feltörő nem-zsidók teljesítményét, s ennél fogva gyakran látványos módon lett a modernizálódó szellemi elit és a történelmi presztízszt hordozó arisztokrácia társadalmi partnere. Így az esetenként előzetesen meglévő antiszemita alkultúrát az érvényesülési versenyben alulmaradó kis- és középpolgárságban és az értelmiségben sokszor erősítette meg a konkurencia helyzet adta zsidóellenes *ressentiment*. Itt nincs hely részletesebben elemezni ezt a tényállást. Azt kell csak kiemelni, hogy munkásmilióban hasonló helyzetnek nyomait sem találni. Ennek oka részben az lehet, hogy a zsidó munkásréteg sokkal inkább a nagyobb munkabiztonságot élvező, dinamikusabban fejlődő szakmák némelyikében és általában a szakmunkásságban helyezkedett el, ahol a kisebb konkurenciaharc nem engedte kikristályosodni a zsidó-nem-zsidó megosztottságot, annál kevésbé, mivel egyrészt a zsidók a munkásságnak még ezekben a szektoraiban is csupán töredéknyi számerőt, gyakran elenyésző töredéket képviseltek, másrészt pedig, hogy ezek a magyar munkás-

osztály legszervezettebb részlegeit alkották. Ezzel eljutunk a munkásmozgalmak integrációs funkciójához.

A munkás antiszemitizmus kiterjedésének ugyanis maguk a szakszervezetek és az alulról épülő, ipari munkásbázissal rendelkező politikai mozgalmak (így a *szociáldemokrácia*) voltak a legfőbb intézményes fékjei. Vallási vagy nemzetiségi elkülönülést ez a munkásmozgalom sohasem ismert (ellentétben a lengyelországi vagy az oroszországi mozgalmakkal, ahol a zsidó munkásság nagy része külön szervezkedett), még kevésbé megkülönböztetést. Értérendjében mindig országos egységre és univerzalista emancipatorikus célok megvalósítására törekedett. Így nem véletlen, hogy e mozgalmak irányításában zsidó származású ideológusok és szervezők mindig nagy szerepet játszottak. Ez vonatkozik különösképp a szociáldemokrata pártra és egyes szakmák szervezeteire (mint például a nyomdászokéra). A Szociáldemokrata Párt vezetőségének mintegy harmadrésze mindvégig zsidó politikusokból állt¹⁶, akik, a pártban alacsonyabb szinten szereplő munkatársaikkal, különösen fontos tevékenységet fejtettek ki a mozgalmi sajtóban, a politikai nevelésben, a külföldi kapcsolatok terén (például az osztrák testvérpárttal fenntartott szoros együttműködésben). Ilyen körülmények között például a zsidó burzsoázia elleni harcot Magyarországon a munkásosztály leghatalmasabb szervezete még kevésbé engedte antiszemita agitációvá fajulni, mint Ausztriában vagy Németországban. Ezzel ellentétben a 'polgári' rétegek érdekvédő szervezetei, közvéleményformáló és a politikai nyilvánosságban működő, sőt az 1930-as években gyakran már szakmai képviseleti szervei is — mégha nem is felekezeti alapon szerveződtek — sokszor kifejezetten zsidóellenes töltettel vagy antiszemita szegregációt alkalmazva működtek. Ez vonatkozott az informális vagy intézményesült társaskörökre (nőegylet, vadásztársaság, tánciskola stb. egyrészt, sportegyesület, frontharcos-szövetség stb. másrészt) éppúgy, mint a pártokra és a politikai mozgalmakra, sőt a fasizálódással a „keresztény” orvosok, ügyvédek, mérnökök stb. egyesületeire is.¹⁷

Harmadrészt, legalább utalásszerűen említeni kell ebben az összefüggésben a magyar társadalmon és sajátosan a városi és fővárosi társadalmon belüli *egyenlőtlen szekularizáció* folyamatát, mely a század végén kialakuló nagyipari munkásság nagymértékű elvallástalanodását eredményezte. A felekezeti kontroll s általában a hagyományos ideológiai-szellemi integrációs mechanizmusok meglazulása a legtöbb bevándorló, területileg, életmódjában és életkörülményeit tekintve mobil népességben megfigyelhető. A pesti munkásságban azonban a földrajzi mobilitás hozta elgyökeretlenedés s a hagyományos vallási közösségből való kiszakíttatás tényezőin kívül három sajátos változó hatását is számba kell itt venni. Az egyik a *nyelvi kultúraváltás*. A másik a munkásmozgalmak *antiklerikális* s implicite vallásellenes ideológiai indíttatása és töltete. A harmadik a viszonylag korán laicizált nyilvános (városi vagy állami) elemi *iskolai hálózat* felekezeti értelemben közömbösítő hatása.

A pesti munkásság ugyanis jórészt nem magyar ajkú vidékről felszármazott elemekből tevődött össze. A szakmunkások között jelentős, egyes szakmákban túlnyomó volt a németek, a napszámos-kisegítő munkásrétegben a szlovákok és — kisebb súllyal — egyéb nemzetiségi csoportok (románok, szerbek) jelenléte. (Ezt jelzi — legalábbis

részlegesen és közvetetten — a budapesti aktív lakosságban a színmagyar református 'munkások' alulképviseltsége és a főképp szerb, román vagy rutén eredetű görögkeleti és görög katolikus 'munkások' túlképviseltsége 1930-ban.)¹⁸ Az elmagyarosodás folyamatában ezeknek a csoportoknak újabb nemzedékei (amelyek anyanyelvüket már egyre inkább csak otthon gyakorolhatták) lassan kikerültek eredeti vallási közösségükből, melyek még legtöbbször etnikai-nyelvi alapon szerveződtek. Maga a vallásgyakorlás, a népi-vallási folklór s a begyakorolt verbális rítusrend révén, mindig is erősen az anyanyelvhez, illetve a katekizmus vagy az elemi vallásoktatás nyelvéhez volt kötve. Az elmagyarosodott (mert a század eleje óta főképp magyar nyelvű elemi iskolából kikerült) fiatal tót proletár Pomázról idegenül érezhette magát vallása magyar — akár katolikus, akár evangélikus templomában (s melynek publikuma ráadásul általában sokkal 'polgáribb' is bizonyult, mint szülőfalujának templomlátogatói)... A középosztályokban, mivel a vallásosság jellege valamelyest „tanultabb” volt, s a vallásgyakorlat messzemenően megtartotta státuszszimbolikáját (a „jobb” ember jár templomba), s főképp, mert az egyházakhoz fűződő pozitív kapocs a mindenkori uralkodó osztályhoz, a hatalomhoz, sőt valamelyest az államhoz való odaadást is leképezte (mely állammal a keresztény középosztály jó része — a közhivatalnok réteg — függőségi viszonyban állt), a szekularizáció folyamatát nemigen serkentette a polgárságban is végbemenő nyelváltás, s a folyamat — az első világháború előtti elég alacsony szintű térhódítása után — leállt.¹⁹ Itt tehát a teológiai indíttatású antijudaizmus doktrínái általában továbbra is fokozottabban hatottak.

A munkásmozgalmak antiklerikalizmusa, mely magával a vallásossággal is gyakran szembeállította (mint a „tömegek ópiumával”) a szervezett munkásságot, azzal a nyilvánvaló ténnyel függ össze — s ez erősebben vonatkozik a pesti munkásság háromnegyedét kitevő katolikusokra, mint a többire —, hogy az intézményes egyházak szorosan összejátszottak az elnyomónak ítélt államapparátussal és hatalmi gépezettel. Ezt a történelmileg főképp a két világháború között aktivizálódó „keresztény” munkásegyletek szerepének tisztázásával minősítendő tételt itt nincs hely közelebből elemezni. A többségi s nem „keresztény” alapon szervezkedő szakszervezetekre s általában az alulról épülő munkásmozgalom egészére nézve bizvást helyénvalónak fogadhatjuk el. Ez az antiklerikális beállítottság minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a pesti munkásság jelentős része a teológiai antijudaizmusra is érzéketlen maradt. A fasizálódással beálló változások ezt a megállapítást nem gyengítik, hanem egyenesen megerősítik. A nyilasok előnyomulásának Budapest „vörös övezetében” az 1930-as parlamenti választások alkalmával²⁰ ugyanaz a szekularizált mentalitás volt keretfeltétele (hiszen a jobboldali radikalizmus demagógiája is tartalmazott antiklerikális tételeket), amely korábban a szociáldemokrácia befolyását biztosította és jórészt semlegesítette a zsidóellenes előítéletek vallásos legitimációját. Már említettük, hogy a 'polgári' politikai-ideológiai nyilvánosságban az antijudaizmust hasonlóan fékező intézmények alig — illetve csak kisebbségi, marginális és zömmel ellenzéki alakulatok formájában — működtek. (Ilyenek voltak az 1919 után már illegalitásra szorított

szabadkőműves páholyok vagy a csekély tömegbázisú fővárosi polgári–radikális ellenzéki pártok.)

Végül nem volt semleges e téren az elemi iskolai hálózat szerepe sem. Az elemi úgynevezett népiskolák a fővárosban nemcsak hogy sokkal nagyobb arányban álltak a város, illetve az állam igazgatása alatt, mint országos viszonylatban, de tanítói karuk is — kiválasztásánál s ennek megfelelő szellemiségénél fogva — lényegesen kevésbé közvetítette a felekezeti megkülönböztetés és zsidóellenesség tanait, mint a vidéki, többségükben eleve felekezeti fennhatóság alatt lévő népiskolák átlaga. E közületi intézmények aránya 1930-ban a főváros összes elemi iskolája között 79 százalék, s ezek a beiskolázottak 89 százalékát oktatják (a fiútanulók 91,5%-át és a lánytanulók 86,4%-át)²¹ szemben a közületi iskolák mindössze 28 százaléknyi s a tanulók 35 százaléknyi országos arányával.²² A fővárosi iskolák viszonylagos liberalizmusára jellemző, hogy a helyi tanítói testületnek még ekkor is 9 százaléka volt zsidó vallású, míg vidéken csak 2,3 százaléka²³, annak ellenére, hogy az ország 156 zsidó elemi iskolájából csak 9 működött a fővárosban²⁴. Márpedig a közületi elemi iskolák, már csak azért is, mivel semmifajta felekezeti szegregációt nem gyakoroltak (ami pedig a felekezeti intézményekben gyakran előfordult, ha ez nem is mondható általánosnak) és vallási téren messzemenő semlegességet tanúsítottak, sokkal inkább javították, semmint rontották volna a felekezeti türelem, s így a zsidó–nem-zsidó integráció esélyeit. Holott ezeknek az iskoláknak a súlya a munkásrétegek ideológiai szocializációjának mérlegében sokkal jelentősebb volt, mint a polgári rétegeknél, nemcsak azért, mert a munkásgyerekek a közületi iskolák ingyenessége folytán a középosztály gyermekeinél ritkábban kereshettek egyéb iskolázást, míg a 'polgárok' — szimbolikus önmegkülönböztetés céljából (nevezetesen a „proliktól” való elhatárolódás végett) — gyermekeiket előszeretettel küldték magániskolába (ha ez elérhető volt), hanem azért is, mert a középosztály leszármazottai sokkal gyakrabban folytattak középiskolai tanulmányokat is s ezzel a négy elemi után kikerültek a fővárosban (mint láttuk) túlnyomó arányú közületi népiskolák felekezeti ügyekben semlegesítő (ha nem is vallásellenes) hatása alól.

Összefoglalva, a zsidó–nem-zsidó távolság differenciális (azaz a polgárookra erősebben, a munkásokra gyengébben ható) tényezői keretfeltétel gyanánt motiválják azt, hogy a zsidó 'polgárok' vegyesházassági partnerei miért kerültek ki *aránylag* gyakrabban munkáskörnyezetből, mint a vallásilag egynemű házasságok esetén. A zsidók viszonylag preferenciális „lefelé” való vegyesházasságainak (amit kettős heterogámiának neveztem) volt azonban egy lényeges pozitív kiváltó indítéka is.

Kettős heterogámia, státuszkompenzáció, státuszmobilitás

A zsidó házasulandók számára a heterogám házasság ugyanis sok tekintetben lehetővé tette a két világháború között a társadalmi térben (egyetemen, közületi pályákon, társaséletben, iskolákban stb.) egyre halmozottabb hátránnyal járó zsidó státusz „kom-

penzálását”, a státuszhierarchián belüli javítását. A vegyesházasság így a zsidóság egyes részei számára a szervezett egyéni *státuszmobilitás* egyre fontosabb formájává vált.

Ebben az összefüggésben lényeges lenne, ha elemzésünk a két világháború között kibontakozó magyarországi antiszemitizmus szociológiai elméletére támaszkodhatna, hiszen a kompenzálás szükségének területeit a zsidógyűlölet objektívációinak térképe fedi. Ennek hiányában csak emlékeztetni lehet néhány társadalmasított érvényesülési mozgástér hatásmechanizmusára, melynek keretében a zsidó–keresztény vegyesházasság — legtöbbször más tényezőkkel együtt — a zsidó státuszmobilitás eszköze gyanánt működhetett.

A vegyesházasság a zsidó partnerre nézve mindenekelőtt a régi rendszerben általánosan elvárt *asszimiláltság társadalmi szimbolikájának* egyik lehetséges, s mint ilyen, elsőrangú hordozója volt. A más vallású házastárssal bíró zsidó mintegy félig számított zsidónak, annál is inkább, mivel házastársán keresztül keresztény rokonsággal, szövetségességekkel, társas partnerekkel került elkötelezett kapcsolatba, mégha a kapcsolatokat mélységét s az elkötelezettség mértékét a környezetben dívó esetleges zsidóellenesség korlátozta is. Az antiszemita erőterben a vegyesházasságokból született gyermekek nagyobbik része már keresztény nevelést kapott, sokszor hangsúlyozottan egyházi (s nem közületi) iskolába járt (éppen a „zsidó szülő” ódiumának kompenzálása végett...). A társasági életben, ha tehette, már nem-zsidó identitást vallott, akkor is, amikor (fentebbi elemzéseink szerint legtöbbször) a szülők felekezeti kötődése nem volt számottevő. A reprodukciós láncon keresztül történő fokozatos „gajosodás” folyamatát egyaránt megerősítik a reverzális adatai (melyek, ha ritkán fordultak is elő, túlnyomórészt — felvételeink ’polgári’ népességénél például 4/5 arányban²⁵, a munkásoknál 3/4 részben²⁶ — a nem-zsidó félnek kedveztek), vagy a született gyermekek vallási adatai. Ugyan törvény szerint a vegyes házasságból származó fiúk az apa, a lányok az anya vallását követték, ez a felvételekben regisztrált ’polgári’ születések 82 százalékánál és a ’munkás’ születések 85 százalékánál volt csak így, amikor az izraelita szülő vallásának követéséről volt szó. A gyerekek egy részét tehát a törvény megsértésével „elkeresztelték”.²⁷

A vegyesházasságok asszimilációs önmegkülönböztetesként való jelentőségét objektív módon fokozta a zsidó fél s a hasonnemű gyermekek „kikeresztelkedésének” tényleges gyakorisága. Igaz, hogy a vegyesházasságok és a kitérések csak laza statisztikai összefüggésben álltak (s ha az utóbbi megelőzte az előbbi, a házasság törvényesen már nem volt vegyes), indíttatásuk azonban sokszor egyaránt a státuszmobilitásban keresendő. Így, tipikusan a zsidó fél saját szülei életében igyekezett elkerülni a vallásváltást, vagy ezt csak akkor fogadta el, ha hasonnemű gyermeke született (s így a törvény szerint ez is zsidó lett volna), de később amint tehette, áttért. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a zsidó „kitérések” trendje egy sor egyéb tényező eredménye is, melyek elsősorban a közvetlen antiszemita nyomás alóli menekülés kísérletét tükrözték. Ugyanezt a vegyes házasságokról nem lehet állítani. Így értelmezhető, hogy míg a zsidó–keresztény homogámia arányai 1896-tól (amikor törvényesen bevezették a polgári házasságot) a zsidótörvényekig, bizonyos (a világháború alatt igen pozitív, utána kissé negatív irányú)

kilengésektől eltekintve, lényegében egyfolytában nőttek, addig a zsidó kitérések nagyságrendje ugyanebben a fél században a politikai helyzet függvényében óriási mértékű ingadozásokat mutatott.²⁸

Tudjuk, hogy az intézményesített zsidóüldözések kényszerhelyzetében a vegyesházasság életmentő funkciót tölthetett be. Az „árja párja” esetenként mentesülhetett az elhurcoltatással vagy a kényszermunkával járó életveszélytől. Ezek a sajnos elég ritka határesetek tragikus súllyal példázzák azt a tényt, hogy a vegyesházasság biztosította státuszmobilitást még az üldözéseket szervező hatóságok is elismerték. A represszív hatalom annyira komolyan vette az ilyenfajta státuszváltás ténylegességét, hogy az 1941 november 1-én életbe léptetett úgynevezett harmadik zsidótörvény (a nürnbergi „fajtisztasági” törvény mintájára) éppen ennek a lehetőségét volt hivatva a továbbiakban kizárni.

A vegyesházasság státuszkompenzáló funkciója a zsidó fél számára tehát kétségtelen, akkor is, amikor ez az érdekelték tudatában nem mindig így jelentkezett. Sokszor azonban a vallási heterogámia az asszimilációs mobilitás betervezett, nem ritka esetben egyenesen a család közreműködésével szervezett *stratégikus lépései közé* sorolható, akárcsak a keresztény lakóköznyezet, egyházi iskola, cserkészcsapat vagy tánciskola választása, a családnév magyarosítása s természetesen a „jó időben” (például érettségi előtt vagy a pálya elején) végrehajtott vallásváltás. Ez a stratégikus jelleg nagymértékben magyarázni engedi a zsidó vegyesházasságok vallási irányulását, egyes történelmi szélsőségeit és minden bizonnyal magát a kettős heterogámiát is.

Ami a vallási irányulást illeti, már fentebb említést nyert az evangélikus partnerek rendszeres, bár csekély túlképviseltsége. A most tárgyalt összefüggésben a hangsúlyt e túlképviseltség *gyengeségére* kell helyezni s arra, hogy adataink hasonlóan a többi protestáns viszonylatában alig mutatnak ki, holott minden egyéb intézményes vagy társadalmiasított tevékenységi területen (így a politikai életben, az iskolarendszerben, sőt még a valláserkölc és a rítusrend terén is, nem beszélve a teológiai antijudaizmus intenzitásáról) a zsidóság és a protestantizmus közti távolság sokkal kisebbnek bizonyult, mint a zsidókat a katolikusoktól elválasztó s a régi rendszerben hosszú távon érvényre jutó valóságos űr. Hogyan magyarázható meg például az, hogy a zsidó diákok igen erős túlképviseltsége az evangélikus és (kisebb mértékben) a református középiskolákban alig tükröződik a protestánsok felé irányuló preferenciális vegyesházassági gyakoriságban, pedig a fenti elemzésekből is valószínűsíthető, hogy e diákság jórészt ugyanazok a társadalmilag „asszimilált”, világi beállítottságú, modern ’polgári’ középosztályok szolgáltatották, mint a vegyesházasság-piac zsidó partnereit. A magyarázat kulcsa a heterogámia *társadalmi hasznában* rejlik. A többségi, az állami és társadalmi nyilvánosságban előjogokat élvező s a történelmi uralkodó rétegekben túlképviselt katolikusokkal történő házasszövetségektől nagyobb átlagos társadalmi hasznot lehetett elvárni a vegyesházasság státuszmobilitás keretében, mint a kisebbségi protestánsoktól. Így a vegyesházasság bár a protestánsokkal könnyebbnek, a katolikusokkal előnyösebbnek bizonyult. Hasonló eredményhez vezet egyébként a zsidó kitérések vizsgálat

is. A következő fejezetben megkísérelt elemzés a vallásilag heterogám partnerválasztás nemek szerinti sajátosságairól eklatánsan példázza ugyanezt.

A státuszmobilitással kapcsolatos érdekviszonyok nemcsak a zsidó vegyesházások preferált partnerválasztási szokásait engedik messzemenően értelmezni, de bizonyos mértékben hozzájárulnak ahhoz, hogy megértésük az ilyen típusú kapcsolatok számarányainak történelmi alakulását is. Már említettem, hogy a zsidó–keresztény házasságok aránya egészen a zsidótörvényekig rendszeresen emelkedett — az antiszemita nyomás és a közvélemény fasizálódása ellenére. Ezt egyrészt úgy lehet értelmezni, hogy a magyar társadalom *egyes rétegeinek* a zsidóság iránti „nyitottsága” a szekularizáció és mentalitásbeli modernizáció előrehaladásával nőtt, sőt ez a nyitottság még a fasiszta mentalitásra való *ellenhatásként* is terjedhetett a politikai ellenzék a szervezett munkásság, a liberális középosztály köreiben. A különös azonban az, hogy ennek a „mentalitásbeli nyitásnak” a házaspár kivételével a társadalmi érvényesülés egyéb területein nemigen találni nyomát. Az iskolai piacon a zsidók majdnem teljesen kiszorultak a katolikus iskolákból, s a korábbi helyzettel ellentétben egyre ritkábban kerülnek be a református, sőt az evangélikus gimnáziumokba is. A politikai mezőben a zsidók által támogatott polgári–radikális pártok bázisa minimálisra olvad, s a szociáldemokrácia döntően meggyengül. Az 1939-es választásokon a szervezett munkásság jelentős része Budapesten is, vidéken is (például a bányavidékeken) a nyilasokra adja le voksát. A sajtóban a zsidóellenes hajszá paroxizmusát éri el. A zsidók elleni megkülönböztetés és a zsidók kizárása már az antiszemita törvényhozás előtti években is a keresztény középosztályok társaséletében széles körben érvényes normává emelkedik. Ebben a történelmi konjunktúrában a házassági piac egyre nagyobb „nyitottságát” a zsidóság irányában semmiképp sem lehet egyes „liberális” rétegek spontán reakciójaként fel fogni. Az értelmezéshez számba kell venni azt, hogy státusz–kompenzatív ereje folytán a házaspírcra lépő zsidók között egyre többen *keresték* a keresztény partnereket. Minél erősebbé vált az antiszemita nyomás, annál nagyobb jelentőségre tett szert az „asszimilált” zsidóság felnőtté váló nemzedékei számára az a kevés védekezési mechanizmus, ezek között a vegyesházasság (de ide lehet sorolni a kitérést és a kivándorlást is), mely egyáltalán még rendelkezésre állt. A vegyesházasság „stratégikus jellege” ebben a helyzetben nyerte el igazi értelmét. Az intézményesített antiszemitizmus éveiben a zsidóság helyzetének állandó súlyosbodásával a kereszténnyel való házasság a nem konformista magatartásból helytel–közzel már életmentési kísérlettelé minősült át. Így érthető meg az a tény, hogy pontos számbavétellel kimutathatólag a vegyesházások mozgalom még a zsidótörvények *alatt* sem csökkent, sőt az 1941-es betiltás *után* is tovább fejlődött. Amikor ugyanis a törvény szerint keresztény már nem házassodhatott zsidó státuszú partnerrel, de amikor a tiltást még ki lehetett kerülni a keresztény partner betérésével a zsidó vallásba, az ilyen betérők száma addig soha el nem ért szintre szökkent fel. Magyarországon 1941-ben 227, 1942-ben 255 keresztény nő judaizált, többségük Budapesten.²⁹ Ezt a jelenséget csak az immár kényszeresen rejtett vegyesházasságok továbbra is erős — és a zsidók részéről minden bizonnyal egyre erősebb — keresett-

ségével lehet magyarázni. A férfi és nő vegyesházás jelöltek magatartása között e téren mutatkozó eltérést alább próbálom meg értelmezni.

A zsidók számára „stratégikus” jellegű vallási vegyesházasság a „lefelé” irányuló társadalmi heterogámia elemzésére is szolgálhat. Minél nagyobb társadalmi haszonnal kecsegtetett a vallási vegyesházassággal járó státuszmobilitás — s ez csak nőhetett a két világháború közti korszak antiszemita közhangulatában —, annál nagyobb „árat” voltak készek fizetni érte a zsidó jelöltek. Ilyen „árat” jelentettek adott esetben a társadalmi *mésallince*-szal járó hátrányok is. Mivel „lefelé” nyitottabbnak bizonyult a házassági piac, amennyiben — mint ezt fentebb tárgyaltuk — a ’polgári’ körökben elterjedtebb volt az antiszemita beállítottság, a zsidó vegyesházasságok jelentős része (ellentétben a keresztények közöttiekkel) a kisebb ellenállás irányában, ’munkás’ miliók felé irányult. Ahhoz, hogy a „rangon aluli” házasságnak a súlyát helyesen értékeljük, emlékezni kell arra a merev normarendre, melyet a családok a régi rendszerben a leszármazottak házasságstratégiájára nézve érvényre juttattak, hogy elkerüljék a deklasszáldást. Mindez összefüggött azzal, hogy — itt részletesen nem tárgyalható módon — az egyéni választások e téren sokkal inkább a kollektív-családi érvényesülési taktikák részét képezték, mint később, amikor az egyéni érvényesülésnek már egyre inkább *individualista* és *meritokratikus* (egyéni „érdemhez” és erőfeszítésekhez kötött) normarendje érvényesült. A „lefelé” történő házasságnak magas ára volt. Magától értetődik, hogy az ilyen vegyes kapcsolatot a ’munkás’ partner számára a társadalmi ranglétrán „felfelé” irányuló mobilitásnak felelt meg. A házasszerződés mérlegében a zsidó fél magasabb műveltségét, ’polgári’ állását, karrieresélyeit, esetleg vagyonát vagy középosztálybeli jövedelmét és társas kapcsolatait a ’munkás’ fél keresztény státuszával ellensúlyozta. Ha ez a jelenség, mint láttuk, már az 1930-as évek fordulóján tisztán kimutatható, elképzelhető, hogy egy pontosabb társadalomstatisztikai vizsgálat az antiszemita krízis kibontakozásának korszakában, egy évtizeddel később, már a kettős heterogámia sokkal elterjedtebb és esetenként nyers érdekkapcsolatként megvalósított formáját mutatná ki. Részben ilyen érdekkapcsolatokat takarhatott például a többszáz keresztény nő betérése (minden bizonnyal legális házasság céljából) az izrealita felekezetbe a zsidó-keresztény házasságok betiltása után.

További kutatások talán a zsidó-keresztény vegyesházasságok egyéb demográfiai körülményei között a kettős heterogámiának szerkezetileg megfelelő párhuzamos, mintegy funkciójukban homológ jelenségek sorát fedik fel. Olyan jelenségekről van szó, amelyek során a zsidó fél a keresztény házasszövetség érdekében bizonyos hátrányokkal bíró partnert is elfogad, akit esetleg visszautasítana, ha a státuszkompenzáció igénye vagy kényszere nem állna fenn. Ilyen hátrány lehet elsősorban a nőknél az életkor — vagy abszolút, vagy a vőlegény korához viszonyított értelemben (például amikor a nő idősebb a férfinál, vagy meghaladta az optimális termékenység korát) —, a nem hajadon családi állapot (mely megfosztja a szüzesség hagyományos értékétől), vagy ilyenek lehetnek mindkét nemnél a testi fogyatékoságok és a régi rendszerben olyan súlyos társadalmi megítéltetésű törvénytelen származás. Használt felvételi adataink az erre vonatkozó feltevést is megerősítik, legalább a zsidó férfiak párválasztá-

sánál. (A nők választására e tekintetben a korszak feminizmussal nem vádolható statisztikusai nem szolgáltatottak adatokat.)

9. táblázat

A törvénytelen származású menyasszonyok aránya a házasság típusa, valamint a vőlegény vallása és társadalmi helyzete szerint Budapesten

	római katolikus %	vőlegények vallása		
		evangélikus %	református %	izraelita %
<i>'polgár' vőlegények (1926–1931)</i>				
vallásilag vegyes házasságai	3,4	4,3	4,2	7,0
vallásilag egynemű házasságai	3,9	1,6	3,0	1,2
<i>'munkás' vőlegények (1929)</i>				
vallásilag vegyes házasságai	3,8	3,7	4,1	4,6
vallásilag egynemű házasságai	4,5	1,3	5,9	0,5

A számítások forrása: A főváros polgári... 64–65. oldal A munkások szociális... 78. oldal.

Megjegyzés: Azért, hogy a számba vett vőlegények társadalmi rétegbeosztása egyértelmű legyen, a két felvétel adatait kombináltan használtam külön a 'polgári' és külön a 'munkás' népeiségre nézve. Így az 1929-es 'munkás' felvétel adatainak egy része elképzelhetőleg fedi az 1926–1930-as évekre vonatkozó 'polgár' felvétel adatait. A jelzésekben ennek nem lehet számottevő torzító hatása.

A törvénytelen származású menyasszonyok aránya a vegyesházasságra lépő vőlegények között mindig a zsidóknál a legnagyobb. A 'polgár' vőlegények választásánál ez az arány a többinek mintegy duplája. Ezeknek a számoknak a tendenciát kifejező értékét ugyan kissé módosítja az, hogy a keresztény nők között hosszú távon sokkal több volt törvénytelen származású, mint a zsidó nők között, s így a keresztény vőlegényeknek valamivel kisebb s a zsidóknak kissé nagyobb volt a statisztikai lehetősége, hogy törvénytelen házas jelöltre akadjon.³⁰ Ez tükröződik egyébként — a különböző felekezetekhez tartozó vőlegények differenciális idegenkedése mellett a törvénytelen házasságok irányában — a homogám házasságokban megfigyelt arányokban (így például a zsidó és az evangélikus menyasszonyok közötti feltűnően ritka törvénytelen származásban). Ha tehát a zsidó és nem-zsidó vegyesházasságoknál regisztrált magatartásbeli eltérések a valóságban csekélyebbek is, mint ahogy számaink sejtetik, ezek mindenképp erősen szignifikáns beállítottságbeli különbségekről tanúskodnak, melyeknek elve nem lehet más, mint a státuszmobilitás érdekében „minden áron” keresett vegyesházasság. Bár csupán a jelöltek kis részénél, az antiszemita konjunktúra az ilyenfajta — még 'munkás'

környezetben is „rangon alulinak” tekintett — házasságnak is státuszkompenzáló hatást kölcsönzött.

A személyes „túlinvesztálás” és az érdekviszonyok paradoxonai

Az eddigi elemzések elsősorban a vegyesházasságok társadalmi térben objektivált érdekviszonyaira helyezték a hangsúlyt. Úgy tűnhetett ebből, mintha az antiszemita világban a zsidó házasulandók növekvő számú töredéke csupán nehezülő helyzetének javítása végett keresett és vállalt volna más vallású házastársat. A vegyesházasságok valóságának megértéséhez elengedhetetlen azonban számbavenni a velük járó és objektív jelzésekkel nemigen kimutatható, de annál nagyobb hatású, a házasság kapcsolat *személyes élményeinek síkján* kifejeződő érdekviszonyokat is. Hozzá kell tenni, a félreértések elkerülése végett, hogy ezek a személyhez kötött tényezők nem kevésbé az objektív társadalmi viszonyok részei, mint az eddig tárgyaltak, s így értelmezésük is csak szociológiai elemzés segítségével közelíthető meg. A különbségek mindössze hatásmechanizmusaik fenomenológiájában, megjelenési formáiban rejlenek. Az első könnyebben mutatható ki kemény jelzésekkel, a második jobban demonstrálható élménybeszámoló, életvallomások, személyes naplók és önéletrázások kapcsán.

A vegyesházasságtól remélt státuszmobilitás nemcsak az objektív társadalmi értékrendben és hierarchiában zajlott le, hanem az *egyéni önmegkülönböztetés és önmegvalósítás* sajátos dimenzióiban is.

A vegyesházasság mindenekelőtt a hagyománytól s legtöbbször a környezet elvárásától eltérő, eredeti, nem konformista választás volt. Ez nemcsak azt jelentette, hogy sokkal erősebben és gyakrabban kellett megvalósítása érdekében szembeszállni az elvárásokkal és legyőzni a sokszor mindkét partner környezetében jelentkező ellenállást, hanem azt is, hogy a döntés sokkal inkább az egyéni (semmint a kollektív, családi, nagycsaládi, esetleg vallásközösségi) életstratégia dinamikájából fakadt. Míg a vallásilag egynemű házasságok jó része a társadalmi térben való közelség, kölcsönösség és „kiegészítőlegesség” logikáját követte (nemritkán egészen konkrétan úgy, hogy a partnerek által „hozott” vagyontárgyak, birtokrészek, anyagiak egymás vagy — a házasságon túl — családjaik szükségleteit szerződészerűen elégtették ki), s így ténylegesen gyakran még városi környezetben is a szülők közreműködésével „elrendezett” családi szövetségnek felelt meg, a keresztény–zsidó vegyesházasság, kivételektől eltekintve, inkább a társadalmi akadályok, fenntartások, ellenségeség és a csoportközi távolság *ellenére* is megvalósított kapcsolat individualista elvét példázta. Így a „választás” sokkal inkább a két fél sajátos személyes döntése volt, mintsem egyfajta, az objektív körülmények és igények által behatárolt „elrendeltség”. Ennek következtében rendszeresebben járhatott az egyéni önmegvalósítás és élettervezés prométheuszi élményével, melynek természetes tartozéka az érzelmi túlinvesztáltság, telítettség, a kötöttség személyességének és kizárólagosságának idealizálása, a negatív kényszerek szerelemmel való szublimálása.

Ennek a személyes dimenzióknak a túltengésében — az érdekelteknél legtöbbször nem tudatosultan — egy sor objektív tényezőnek is szerepe lehetett. Ilyen volt a viszonylag könnyű válás lehetősége, az ettől nem függetlenül betervezett kis gyerek-szám, esetenként a menyasszony életkora, mely kizárta a családalapítást, a társasági izoláltság. Tekintve, hogy a zsidó–keresztény házasságok csak polgárilag kötöttek, a válás előtt nem álltak olyan intézményes akadályok, mint például az egyházi áldásban részesült katolikus házasságoknál, melyeket hivatalosan, a kánonjog szerint csak „ásó–kapa” bonthatott fel. A válás lehetősége nem feltétlenül érintette (mint látni fogjuk) a vegyesházasságok valóságos stabilitását. Viszont egyik feltétele volt annak, hogy az ilyen kapcsolatot a partnerek szabad vállalkozásként, voluntarista elkötelezettségként, egzisztenciális kísérletként éljenek át, mely mögött nem társadalmi közmegegyezés, hanem (esetleg csak időleges) szenvedély áll s amely, mint ilyen, elvben le is zárható (s más partnerrel újrakezeshető). A válás *lehetősége* így, paradox módon megerősítette a vegyesházasságok érzelmi túlfeszítettségének esélyeit. Könnyen érthető, hogy a gyerekek hiánya vagy az egyke (melynek fentebb részleteztük külső meghatározóit), nem beszélve a környezet által esetleg kiközösített vagy a társaséletben marginalizált vegyes vallású párok nagyobb társadalmi elszigeteltségéről, ezek a tényezők külön–külön, de együttesen is csak fokozhatták az érdekeltek személyes egymásrataltságát és a házasság emocionális telítettségének, alkalomadtán fűtöttségének igényét. A jelen összefüggésben azt kell kiemelni, hogy mindezek a körülmények az érdekeltek élményvilágában a házasság emberi kapcsolatértékét jelentősen megemelték és a hagyományos, társadalmilag konformista homogám házasságokkal szembeállítva, valóságos *öndistinkciós funkciót* gyakoroltak. Ismét csak paradox módon, mind a házasság ideológia síkján, mind élményszerűen, a zsidó–keresztény heterogámia a homogámiával összehasonlítva gyakrabban felelhetett meg tehát a polgári társadalom hazug–romantikus, obligát házasság–modelljének, mely az érzelmek önkényének hangoztatásán alapult („a házasságok az égben kötöttek”, „a szerelem a fontos”), s a ténylegesen érvényesülő érdekviszonyokat elkendőzte. Ennek az öndistinkciós mechanizmusnak a révén a zsidó vegyesházások egy része rendbontó házasságát egyfajta — ennek belső minőségére vonatkozó — státuszmobilitásként élhette át, melyet aztán életterve értelmezésénél a személyes autentikusság, az érzelmi kötöttség idealizálása, az egzisztenciális függetlenség, a párvalasztás szabadsága vagy akár a szexuális vonzás elsődlegessége ideológiai–tudati regisztereiben fogalmazhatott meg, s választását ezek révén felértékelve állíthatta szembe a hagyományos házasságokkal.

Az így túlinvestált vegyesházasságnak legalább négyfajta fontos kísérő körülményét különítheti el egy mégoly utalásszerű elemzés is: az asszimilációs indíttatású *extravertáltságot* s a hozzá kötődő társas *empátiát*, a nagyobb *szexuális szabadságot*, a keresztény feleknél a zsidóságot idealizálását (filoszemitizmust), valamint a többszörösen heterogám házasságok partnereit sajátosan egymáshoz kötő társadalmiasított (anyagi, státuszrendi természetű) érdekviszonyokat.

A társadalmi–kulturális asszimiláció — ez a sem az egyének, sem a csoport részére teljesen sohasem lezárt történelmi folyamat — a zsidóságon egy sor alkalmazkodási

mechanizmust fejlesztett ki, melyeknek egyik eleme a kollektív „belső” társadalmi örökségtől idegen, kívülálló, alternatív vagy konkurens élményforrások felkutatása volt. Ellentétben sok egyéb, erős azonosságtudattal rendelkező közösséggel, a zsidóság — éppen az asszimilációs kényszerhelyzetre való ellenállásként — mintegy habitus formában gyakorolta a másság iránti érdeklődést és nyitottságot, mint ahogy gyakorolta a szellemi mozgékonyság többi technikáját is (mint például a magaskultúra síkján az idegen nyelvek kultuszát, a két- vagy többnyelvűséget, a nyugat-európai szellemi modernizmus recepcióját, a széles körű politikai információszerzést, beleértve az antiszemitá nyilvánosság iránti önvédő figyelmet stb.). Az asszimiláció elméletének ezt a fontos kérdését itt nem lehet részletezni.³¹ Sommásan azt emelném ki, hogy az így kialakult *extravertált tájékozódási készség* és szükséglet elengedhetetlen előzetes feltétele volt annak, hogy a házaspírcra lépő zsidóság legasszimiláltabb töredékei keressék vagy elfogadják a „kívülálló” házastársat. A „kettős” (vagy többes) heterogámiának (hiszen a „mátság” vagy „kívülállás”, a kulturális tőke, az iskolázottság, az életmód, az örökölt vagy szerzett vagyon — melyek társadalmi presztízse és sokszor gazdasági haszna is igen eltérő —, a szimbolikus csoportidentitás vagy történelmi „örökség” stb. dimenzióiban is mérhető, nemcsak a kissé durva osztály- és felekezeti kategóriákban) kiegészítő feltétele volt a csoportkülönbségek iránti pozitív érzékenység, azok értékelése és a rájuk vonatkozó „ráérzés”, melyet jobb kifejezés híján *társas empátiának* nevezek. Bár itt nem tudok erre nézve konkrét bizonyító adatokat felsorakoztatni, tételes munkahipotézisem szerint ilyenfajta empatikus nyitottsággal rendszerint a messzemenő és gyors (egy-két nemzedék alatt lefolyó) nyelvi, kulturális és társadalmi mobilitást és asszimilációt sikeresen átélő csoportok tagjai rendelkeznek, sajátosan azok — s ilyenek voltak paradigmátikusan a magyarországi zsidók —, akiket környezetük maximális formális elmagyarosodásuk, államhűségük, nemzeti tudatuk, úrbetöltő gazdasági funkciójuk ellenére állandóan „mátságukra” emlékeztetett, tehát akik számára a társadalmi *alteritás* (legalábbis szenvedőlegesen) mindennapi élményviláguk integráns része maradt. A társadalmi extravertáltság és a külső csoportok iránti empátia mintegy a nem teljes vagy kétségbe vonható asszimiláción átesett közösségek tagjainak kollektív tulajdonsága, illetve készsége. Ez legtöbbször a csoportok közötti távolságok áthidalása irányában hat, s esetenként egyrészt megnöveli (egyéb tényezők mellett vagy ellenében) a vegyesházasságra (és sajátosan a „többszörös” homogámiára) való hajlandóságot, másrészt hozzájárul a fennálló vegyeskapcsolatok stabilitásához.

A vegyesházasságok személyiséghez kötött túlinvesztálásának (tartalmasításának) minden bizonnyal *szexuális dimenziója* is volt. Ebben az összefüggésben persze nem az „ellentétek vonzására”, az „idegen fajta exotikumára” vagy a „szemita érzékiség” sztereotípiáira kell gondolni, hanem a vallásos erkölcsiség által közvetített hagyományos szexuális normarend fellazulásának csoport sajátosan differenciális társadalomtörténeti folyamatára. Röviden azt mondanám, hogy — a fentiek tanulsága szerint — mivel általában a heterogámia, de különösen a zsidó–keresztény vegyesházasságok esélyei a városi népesség szekularizáltabb, „modernebb” beállítottságú, réteg szerint mobilabb és (a zsidók között) legasszimiláltabb frakcióiban voltak számottevők, a hagyományos

nemi morál gátlásai és tabui is ezeket a házasságokat érinthették viszonylag legkevésbé. Ez elsősorban azt jelenthette, hogy az ilyen típusú társválasztásban a *szexuális megfelelés* nagyobb szerephez jutott, mint a női szüzesség tabuját még e korban messzemenően tisztelőben tartó hagyományos frigyekben. A mentalitásbeli modernizáció a szexuális szabadság és szabadosság égisze alatt kiszélesített a párválasztás szexuális dimenzióit, és a házasságban való személyes érdekelttségnek és elkötelezettségnek az addighoz képest minden bizonnyal lényegesebb alkotó elemévé avatta.

A zsidó–keresztény házaskapcsolatok erejét és létrejöttük valószínűségét számos esetben a keresztény fél előzetesen kialakult judeofil beállítottsága is növelhette. Nem szabad figyelmen kívül hagyni ugyanis, hogy az uralkodó antiszemita légkör, majd a fasizálódás ellenére, sőt valószínűleg nem kis részben az ettől való elhatárolódás igényétől is indítva, a magyar társadalom *egyes* frakcióiban a két világháború között *megjavultak* a zsidókhoz való közeledés feltételei. Ennek igen sok, egymástól gyakran függetlenül ható tényezője volt, melyeket az egyszerűség kedvéért, négy nagy csoportba sorolhatunk. Az első az említett visszahatás, tehát az antiszemitizmus áldozataival való együttérzés, s az őket sújtó támadások feletti morális felháborodás, mely az érintettek fantazmagorikus kriminalizálását, ördögképszerű leértékelését is visszájára fordíthatta. Ilyen magatartás a magyar társadalom minden régiójában előfordult. Ennek volt egyik fontos válfaja, másodsorban, a politikai–ideológiai szolidaritás, mely a legitimista arisztokráciától a szociáldemokrata munkásságig, az 1918 előtti értelemben liberális középosztályokon (még az 1848-as nosztalgiáit fel nem adó dzsentroid értelmiségben is) keresztül az előretörő jobboldali radikalizmus ellenségeinek talán egyetlen közös platformja maradt. Ehhez járult, harmadsorban, a pozitív tapasztalatok, cserekapcsolatok, közösségtudat, szakmai érdekviszonyok stb. sokasága, mely zsidókat és nem-zsidókat az iskolapadokban, a sportegyesületekben, a cserkészcsapatokban, a vállalatok igazgatóságában és műszaki irányításában, a szakszervezeti mozgalomban, a szociáldemokráciában, a városi előljáróságokban, a szabadértelmiség professzionális képviselői szerveiben (mint az ügyvédi kamarák), a modern magyar művelődés s az alkotó intelligencia műhelyeiben, a *Nyugat* köreiben, Ady, Bartók, József Attila társaságában, a budapesti pszichoanalitikus iskolában stb. összefűzte s az asszimilált zsidóság *teljesítményeinek* a nemzet jelenkori gazdaság- és kultúrtörténetében egyetlen más elkülöníthető kisebbségéhez sem mérhető presztízst biztosított. Ennek a fejlődésnek, mint ismeretes, az adta meg a lehetőségét, hogy a magyar társadalmi nyilvánosságban a reformkor és 1919 között intézményes zsidóellenes szegregáció alig létezett, s ilyen a két világháború között is csak az érvényesülési területek némelyikében (például a közhivatalban, a katolikus középiskolákban, az egyetemeken), s ezekben is legtöbbször csak részlegesen jutott érvényre. Végül, a vegyesházias kapcsolatok sikeréhez valószínűleg aránytalan mértékben járult hozzá a hosszú távon kialakult pozitív sztereotíp elvárások és előítéletek sora (például „jó férj”, „gondos családapa”, „megbízható szexuális partner”, „gyermekeiért mindent vállaló anya”), mely éppen a házaspiacon forgó értékek szempontjából foglalta rendszerbe a zsidó partnereknek (okkal vagy ok nélkül) tulajdonított erények idealizált formáit.

A vegyesházasságok, s különösképp a kettősen heterogám házasságok erősségéhez hozzájárult még egy sor a partnereket összekapcsoló s éppen a heterogámia természetében rejlő objektív érdek is. Házastársához a zsidó fél a fentiek értelmében azért is ragaszkodott, mert ő volt annak a bizonyos státuszjavulásnak (a majdhogynem félkeresztény helyzetnek) a záloga. Márpedig ez utóbbinak értéke a fasizálódással tornyosuló veszélyek arányában egyre nőtt. A zsidó polgár lefelé való vegyesházasságának partnerét hasonlóképp kötötte a frigy stabilitásához saját társadalmi emelkedése is, tudniillik legtöbbször az, hogy munkás vagy törvénytelen születésű lányból polgári feleség és családanya lett. A társadalmi pozíció kölcsönös javítása minden bizonnyal az objektív érdekek kielégítéséből származó sikerélmény szülte hála, igazoltnak tűnő személyes elkötelezettség, megszolgált bizalom, vagy akár — szublimált alakban — az önzetlenként átélt érzelmek (megerősítést nyert szerelem) jeltartományaiban is kifejezést nyert.

Összefoglalva az előbbieket, ezeknek a személyes jellegű érdekviszonyoknak, nevezetesen a házasságok érzelmi túlinvesztálásának számbavétele nélkül nem lehet megérteni sem a zsidó–keresztény vegyesházasságok arányainak állandó növekedését, sem pedig a megkötött házasságok nagyfokú tartósságát és szilárdságát. A tartósságra nézve ugyanis objektív becslések is rendelkezésre állnak, mégpedig éppen a fasizálódás és a zsidótörvények éveire, amikor a megbélyegzett s gyakran deklasszáldósra ítélt házasságok vállalása keresztény partnerének súlyos s nemcsak (mint korábban legtöbbször) szimbolikus jellegű megpróbáltatásokkal járt. Márpedig országosan (sajnos Budapesten nem állnak rendelkezésre adatsorok) az 1930-as és 1940-es években a zsidó vegyesházasságokra eső válások száma a férfiaknál *stagnált* és csak a nőknél nőtt jelentősen, holott az összes vegyesházasság száma a korszakban erősen emelkedett.

10. táblázat

A zsidó és katolikus vegyesházasságokra jutó válások számának alakulása Magyarországon 1930 és 1942 között

	zsidó		katolikus	
	férfiak	nők	férfiak	nők
1931	109	85	540	494
1932	101	83	541	633
1937	113	108	717	685
1938	102	118	711	698
1941	124	155	787	661
1942	83	145	845	715

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyvek.

Magára a házasságok stabilitására nézve ezek a nyers számok csak közvetett és pontatlan becslésül szolgálhatnak, hiszen — a mindenkori vegyesházasság népségre vonatkozó adatok híján — nincsenek egybevetve azzal a változó nagyságú csoporttal, amely a

válások statisztikai kockázatának tulajdonképpen ki volt téve. Mégis a zsidó és a katolikus vegyesházasságokat érintő válási esetek idősorban összehasonlítva (s mint ismeretes, a katolikusok képezik a válásra felekezeti okokból legkevésbé hajlamos aggregátumot) nyilvánvaló, hogy a zsidó vegyesházasságok *viszonylagos stabilitása* az idővel inkább javult, mint romlott. Az 1941–1942-es számok a megnagyobbodott területre vonatkoznak s így nem hasonlíthatók a korábbiakkal. Jelzésszerűen kiemelem, hogy az első zsidótörvény évében, amikor az összes zsidó–keresztény vegyesházasság száma történelmi maximumára jutott, a rájuk eső válások a férfiaknál az évtized elejét *sem érte el* s a nőknél is csak mintegy harmadával haladta meg. A katolikusoknál a növekedés mindkét nemnél számottevő (1931-hez viszonyítva a férfiaknál majdnem egyharmadnyi, a nőknél több mint kétötödni). A fővárosi zsidó vegyesházasságok szilárdságát tehát a férfiaknál minden bizonnyal a katolikusoknál kevésbé, a nőknél hasonló mértékben viselték meg a háborút megelőző (s a zsidóság számára különösen nehéz) évek.³²

Ez az összehasonlítás nem jelenti azt, hogy a vegyesházasságok, s különösen a zsidó–keresztény vegyesházasságok, nem lettek volna *abszolút értelemben* a homogám kapcsolatoknál sokkal törékenyebbek, különösen a zsidótörvények alatti években, hiszen ekkor a tiszta zsidó házasságok válási arányai zuhanásszerűen csökkentek le. Erre nézve egybeült kísértem meg becslést.³³ Az instabilitás azonban minden esetben csak a zsidó–keresztény házasságok egy töredékét (1937–1938-ban is csak mintegy ötöd részét érintette), és pontosabb elemzés még ezt a szűk többletet is egy sor társadalom–demográfiai tényezővel magyarázná, hiszen a heterogám kapcsolatok valóságos gyűjtőhelyét képezték a házasságok stabilitására *hátrányos* tényezőknek. Ilyen sokszor a magasabb életkor, a lényegesen kisebb (és az 1930-as évek vége felé drámaian megcsappanó) gyerekszám, a magas iskolázottságú értelmiséghez és a művelt középosztályhoz tartozók magas arányai, s az a tény, hogy a heterogámia még ezek között is a leginkább elvilágiasodott és „modernebb” beállítottságúakat szelektálta, tehát a népességnek azokat a frakcióit, melyek a matrimoniális individualizmus e tartozékát — a válás lehetőségét — is jobban elfogadták. Ilyen körülmények között a zsidó–keresztény házasságok nagyobb széthullási kockázata jórészt ezeknek a külső változóknak tulajdonítandó. Ismét csak paradox módon, még a csekély instabilitási többlet is megerősíti tehát, közvetetten, a megelőző fejtegetéseket a zsidó–keresztény heterogámia gyakoribb személyes–érzelmi „túlinvesztáltságáról”.

Összefoglalva, a zsidó–keresztény vegyesházasságokat voltaképp kétfajta, egymásnak ellentmondó, de néha egymást ki is egészítő szociológiai modellel, egyrészt a státusmobilitáshoz kötött érdekviszonyokkal, másrészt a túlinvesztálással lehet magyarázni. A kétfajta értelmező elv minden bizonnyal alternatív jellegű, vagyis nem ugyanazoknál a pároknál dominált. Hipotetikusán így azt lehet gondolni, hogy a túlinvesztálás — azoknál a házasságoknál, melyekre meghatározólag hatott — csökkentette, az objektív társadalmi érdekviszonyok dominanciája viszont emelte a házasságoknak az aggregált válási mutatókkal az egész vegyesházasság alcsoporthoz tartozólag kimutatható viszonylagos törékenységet. A jelenséget megérteni tehát csak teljes

összetettségének számbavételével lehet. Ennek a komplexitásnak fontos elemei a házaspiacon lépő férfiak és nők közötti egyenlőtlenségek.

A nemi egyenlőtlenségek logikája a vegyesházias mobilitás erőterében

A házaspiacon lépő férfiak és nők helyzete közötti különbségeket röviden a nők általános gyengeségével jellemezhetjük, a vegyesházias-piacon érvényesülő legtöbb erő- és érdekviszony szempontjából. Ezeket négy regiszterben foglalhatjuk össze: a biológiai értéktartam és értékjelleg, a házaspiacon választási képesség, a házasságon belüli hatalom, valamint a „nőiesség” és a „férfiasság” változóhoz kapcsolódó regiszterekben. Mindezek a területek a férfiak és nők közötti egyenlőtlenségek térén, melyek többé-kevésbé közvetlenül befolyásolják az érintettek viselkedését a vegyesházasság lehetőségét illetően vagy magukban a vallásilag vegyes kapcsolatokban egy olyan félig modernizált s a mentalitásbeli modernizációban megakadt társadalmi közegben, mint a két világháború közötti Budapest. Ez utóbbi megjegyzés azt hivatott kiemelni, hogy az itt elemzendő s esetenként látszólag biológiai természetű egyenlőtlenségek *kizárólag* egy adott társadalmi gyakorlat, értékrend és erőter függvényei és semmiképp valamiféle, a nemekre általában érvényes szabály vagy meghatározottság eredői.

Ez a tipikusan „szociologikus” elv különösen alkalmas arra, hogy a nemek által a házaspiacon értékesíthető *generikus készségek* működési logikáját megvilágítsa.

Nyilvánvaló ugyanis, hogy a nők és a férfiak biológiai életciklusa eltérő. Ennek közismert elemei az ivarérettség korának különbségei, a női nemzőképesség szűkebb időbeli korlátai, a szexuális hajlamok, igények és készségek jellegkülönbségei és egyenlőtlen változása az életkorral, s ide számítható még az is, hogy a zsidó-keresztény hagyományban oly fontos szüzesség megtörése csak a nőknél okoz fizikai elváltozást vagy járhat következményekkel (terhesség). Mindezek a szigorú értelemben vett biológiai tényezők azonban csak annyiban játszanak szerepet a vegyesházias-piacon, amennyiben messzemenően megszabják a piacon lépő férfiak és nők korszpecifikus *piaci értékét*, azaz viszonylagos *ritkaságát*. A biológiai sajátosságok tehát pusztán mint helyzeti-társadalmi értékmeghatározók jutnak funkcióhoz. Ezeknek részletes tárgyalása még a mi sajátos szempontunkból is igen messze vezetne. Elégedjünk meg mindössze két tényező, a szexuális *értéktartam* és a *szüzesség* nemspecifikus következményeinek elemzésével.

A nők azért is lépnek kissé korábban a házaspiacon, mert biológiai értéktartamuk rövidebb. A két világháború közötti házaspiacon (melynek történetiségét itt nincs hely tisztázni) mind a nemzőképesség, mind a nőknek tulajdonított szexuális készségek, mind a szimbolikus jellegű „nőiesség” szempontjából a nők „értéke”, azaz tényleges keresettsége s így objektív viszonylagos ritkasága körülbelül 17–22 éves kor körül éri el maximumát, s azon túl fokozatosan, majd 40 éves kor körül (a termékenység gyakorlati megszűnésével) rohamosan csökken. Ez nem jelenti azt, hogy a nők házassági esélyei is megszűnnének a korról, csupán azt, hogy keresettségük s ezzel választási

szabadságuk lényegében a náluk idősebb férfinemzedékekre szűkül le, ugyanakkor, amikor a férfiak — legalábbis elvileg (bizonyos szokásrendbeli korhoz kötöttség mellett) — az összes szabad nő között válogathatnak. A biológiai életciklus különbségei tehát önmagukban is azt eredményezik, hogy a férfiak választási lehetőségei a házaspiacon lényegesen tágabbak, mint a nők esetében. Ez többek között azzal jár, hogy a nők számára a „normális” korban kötött házasság az életstratégia szempontjából sokkal meghatározottabb jelentőségű. A két világháború között a 25 évnél idősebb nők „normális” házassági lehetőségei rohamosan leszűkülnek, fellép a „vénlány” komplexum, fenyeget a pártában maradás veszélye, ami — különösen a hagyományos életrendű középosztályokban (ahol a női foglalkoztatottság elenyésző) — azt is jelenti, hogy a családnak a felnőtt lányt beláthatatlan ideig el kell tartania. Ilyen helyzetben a családok által preferenciálisnak tekintett vagy legalább elfogadható házastársak kezdetben esetleg kizárólagos kritériumai fellazulnak, s olyan jelöltek is számításba jöhetnek, akiket korábban nem fogadtak volna el. Ezek közé tartoznak gyakran a más vallású partnerek, a túl korosakkal vagy túl fiatalokkal, a „randon aluliakkal”, az egyéb szempontból (jó megjelenés, műveltség, modor, családi háttér stb.) csökkent értékűekkel egyetemben. A egyes házasságok, főképp a nők számára tehát sokszor az elmulasztott „normális” lehetőségek kompenzálását és behozását fejezik ki. Ez a zsidó–keresztény heterogámiára vonatkozó kísérleti eredményeimben tisztán objektíválható a „kései” házasságkötések nagy arányában s általában a megfigyelt házasságok korviszonyaiban: a nők gyakran egy idősek vagy idősebbek, néha sokkal idősebbek a férfiaknál, vagy — ellenkezőleg — sokkal fiatalabb, de már „túlkoros” nő megy nyugdíjas korú férfihoz. Valószínű, hogy ez a tényező szerepet játszik a zsidó ’polgári’ férfiak fenti elemzéseknek megfelelő stratégikus „lefelé”, munkáslányokkal való házasságainál is.

A „szüzesség” tabuja a házaspiacon hasonló hatásmechanizmust működtet, amennyiben a tabu csak a nőket illeti, míg a férfiak szexuális szabadsága minden milióban nagyobb. A tabu megsértése a nők piaci értékét — s ez különösen jellemző a hagyományos beállítottságú középrétegekre — erősen lecsökkenti, míg a férfiakét nem. Ez az alapvető egyenlőtlenség egy egész, pregnánsan nem-specifikus elképzelérendszeren alapul, mely a férfi és a női szexualitást s az azt szabályozó normarendet radikálisan szembeállítja egymással. A női szüzesség tabujának hatásmechanizmusa kettős. A hagyományos családok lányaikat a tabu tiszteletben tartása végett nemegyszer messzemenően elvonják a férfiak és nők közötti társasélettől, mely a lehetséges partnerek közeledését egymáshoz egyáltalán lehetővé teszi. A cél a családnak és az általa elfogadott erkölcsi rendnek megfelelő házasság. Ezek előkészítése az esetleges kudarcok folytán azonban időbe kerül, éppúgy mint a preferált partnerek felkutatása és a „parti” összehozása, ami aztán az „időzavarba kerülés”, a „túlkorosság” kockázatát vonhatja maga után, tehát ugyanazokat a következményeket, melyekre az előbb utaltam. A tabu megsértése, különösen, ha a „megesett” lány teherbe esik, az érintettek piaci értékét teljesen devalválja s így kizárja őket a preferált vagy „normálisnak” tekintett házasságok lehetőségéből. Ilyen helyzetben az egyébként nem kívánatos ve-
gyeskapcsolat is sokszor elfogadható „kisebbik rosszként” jelenik meg s épül be a nőkre

vonatkozó alternatív házassztratégiák közé. Bár erre nézve természetesen semmiféle történelmi információnk nincs, elképzelhető, hogy ez a tényező szintén valamelyest szerepet játszott a zsidó 'polgári' férfiak megfigyelt „lefelé” történő vegyesházasságaiban, annál is inkább, mert a szüzesség tabujának súlya sokkal enyhébb volt azokban a szekularizált körökben, melyekhez az asszimilált zsidó polgárság és a fővárosi nem-zsidó 'munkások' jórésze is tartozott. Ezt közvetve valószínűsíti fentebb a 9. táblázat elemzése a zsidó férfiak és törvénytelen származású nők között a többenél viszonylag gyakrabban kötött vegyesházasságokkal kapcsolatban. Utóvégre a törvénytelen származás ugyancsak a szüzesség tabujának megsértésére utal a felmenő ági nők nemzedékében.

A nők és férfiak közötti egyenlőtlenségek a házaspiacon való választási szabadság és képesség terén a két nem eltérő szocializációs modellje, gazdasági helyzete és társadalmi normarendje következtében is igen nagyok. Említést nyert már a nemek megengedett szexuális szabadsága közötti különbség, melyet a törvényesen „tolerált” — valójában szervezett — túlnyomóan női prostitúció intézményesen is táplált. Ebben az összefüggésben különösen fontos a férfiak gazdasági önállósága szemben a házaspiacon lépő nők teljes vagy részleges függőségével. A férfiak, különösen a 'polgári' férfiak életstratégiájában norma szerint az önállóság a házasság feltétele, míg a nőknél e téren a házasság a családtól való függést a férjtől való függéssel cseréli fel. Jórészt ezért is magasabb a férfiak életkora a házasságkor, különösen a 'polgári' és sajátosan a zsidó 'polgári' rétegekben (ahol a felsőbb tanulmányok gyakorisága és a 'polgári' egzisztencia megteremtése mind a viszonylag kései házasság tényezői, a fentebb tárgyalt biológiai különbségek mellett). Mind a szimbolikus szocializáció síkján (ahol a férfiakat az erőszakgyakorlás, az erő kifejtés, a kezdeményezés és a szimbolikus agresszió kultuszában nevelik), mind a társas rituáléban (ahol a férfi a táncra „felkérő”, a szexuális kezdeményező, vagy csak egyszerűen a „kérő”), mind a normális korkülönbség vagy a fentebb tárgyalt biológiai meghatározottságú jobb házaspiacon helyzete jogán, a férfiak választási szabadsága nagyobb, mint a nőké. Ez azt is jelenti, többek között, hogy a házaspiacon a férfiak általában jobban tudják érvényesíteni választási preferenciáikat, mint a nők. Részben ez fejeződik ki a felekezeti házascseré egyenlőtlenségeiben, melyeket a felhasznált felvételek adatai jól tükröznek a 'polgári' rétegek vegyesházasság szokásaiban.

A 11. táblázat egyértelműen demonstrálja a párválasztás felekezeti szórásának rétegsajátos jellegét. Míg a 'polgároknál' a zsidó férfiak a zsidó nőknél több mint egy ötöddel gyakrabban lépnek kereszténnyel házasságra, a 'munkásoknál' mintegy tizedrésznyivel ritkábban. Ugyanakkor a zsidó férfiak — a fentebb vázolt státuszkompenzatív magatartásnak megfelelően — sokkal inkább hajlamosak mindkét rétegcategóriában (különösen a 'polgárok' között) a többségi és uralkodó státuszú katolikusokkal vegyülni, mint a 'polgári' nők, akiknél a katolikus házascserék aránya alig éri el a katolikusok népességi arányát. Mind a zsidó 'polgári' nők kisebb vegyesházasság esélyeinél, mind különlegesen kis esélyeiknél a katolikus férfitársakkal szemben a felekezetek közötti távolság sajátos hatásmechanizmusa működhetett. A katolikus férfiaknál, akik

11. táblázat

A párválasztás nemek, rétegek és felekezetek szerint a zsidó-keresztény vegyesházasságokban Budapest (1926–1931)

	'polgárok' házasságai (1926–1931)		'munkások' házasságai (1929)	
	N	%	N	%
zsidó nőlegény +				
katolikus menyasszony	1052	75,2	89	79,5
református menyasszony	182	13,0	13	11,6
evangélikus menyasszony	117	8,4	10	8,9
egyéb menyasszony	48	3,4	–	–
összesen	1359	100	112	100
zsidó menyasszony +				
katolikus nőlegény	764	68,3	93	76,9
református nőlegény	231	20,7	18	14,9
evangélikus nőlegény	117	10,5	10	8,6
egyéb nőlegény	6	0,5	–	–
összesen	1118	100	121	100

Forrás: mint a 3. táblázatnál.

választásuknak sokkal erősebben tudnak érvényt szerezni, mint a házaspiacon velük potenciálisan szembesülő zsidó nők, a nagyobb távolságtartás és a gyakoribb antiszemita beállítottság eredményét érhetjük tetten. A zsidó 'polgári' nők a férfiakénál ritkább vegyesházassága kizárólag a katolikus férfiak fenntartásainak tulajdonítható, hiszen a katolikus férfiak közel kétször kevesebbszer vesznek el zsidó nőt feleségül, mint zsidó férfiak katolikus nőt (abszolút számokban). A reformátusoknál az arány fordított, s az evangélikusoknál nincs különbség a nemek magatartása között. A fentebb elemzett differenciális felekezeti távolság a zsidóság és a keresztény valláscsoportok között a nemek közti erőviszonyoknak megfelelően differenciálisan érvényesül. Az a tény, hogy hasonló értelmű eltolódást 'munkás' miliőben nem figyelhetünk meg, megerősíti mindazt, amit e rétegeknek nagyobbfokú vallási elközömbösüléséről fentebb megállapítottunk.

A nemek közötti egyenlőtlen erőviszonyok hatását éppúgy nyomon lehet követni a házasságkötés után, mint annak előtte. A nők gazdasági függősége a legtöbb házasságban — különösen a két világháború közötti időszak 'polgári' osztályaiban — messzemenően fennmaradt. A női szocializáció eredményei — a nyilvánosságtól való nagyobb elzártság, a férfiakkal szembeni magatartásbeli visszatartottság, a passzivitás stb. továbbra is éreztették hatásukat. A családon belüli női szerepek köre messzemenően a háztartás vezetésére és a gyereknevelésre korlátozódott. A szimbolikus hatalmi viszonyok (ki kit „szolgál ki”, ki hozza legalább formálisan a családot érintő döntéseket) a férfiak dominanciáját szentesítették. A házastársak esetleges szexuális szabadossága, házasságon kívüli kapcsolatai is súlyosabb megítélést nyertek a nők mint a férfiak esetében. Így nem meglepő, hogy a házasság fenntartásával kapcsolatos határozathozatalnál is a férfiak jobban tudták érvényesíteni konjunkturális (a történelmi helyzet

adta) érdekeiket. Ezt figyelhetjük meg, majdhogynem laboratóriumi pontossággal, a zsidó-keresztény házasságok differenciális törékenységében a zsidótörvények éveiben. A 10. táblázat számsorai jól mutatják be azt a tényt, hogy míg a katolikusok vegyes-házasságai közül (melyeknek csak egy töredéke kötött zsidó partnerrel) a férfiakra és a nőkre eső válások száma nagyjából párhuzamosan és egyenletesen növekszik (a katolikusokat különösképp nem érintő történelmi változásoktól teljesen függetlenül), addig a zsidó vegyesházasságoknál a férfiakra jutó válások száma végig stagnál, majd 1942-re minden addiginál alacsonyabb értékre süllyed: tehát a korábban megkötött, a nőkhöz képest gyakoribb vegyesházasságok arányában lényegesen és fokozatosan csökkenő tendenciát mutat. Ezzel szemben a zsidó nőkre jutó válások száma a megfigyelt évtized alatt közel megduplázódik (ami azonban az évekkel szaporodó vegyesházasságok arányában kissé alacsonyabb növekedési rátát jelent). Érthető, hogy e kritikus korszakban a zsidó férfiaknak a vegyesházasságokhoz való ragaszkodással kifejezett státuszkompenzációs indokai különösen megszilárdultak, míg — ellenkezőleg — a zsidó asszonyokkal vegyesházás kapcsolatban lévő férfiak egy része az immár társadalmilag egyre kompromittáltabb frigyből ki akart lépni. Az a tény, hogy ez a kétirányú érdekérvényesítő magatartás mindkét csoportnál az érintett nők esetleges objektív érdekeinek ellenében messzemenően sikerült, csak a házasságon belül a nőkre rendszeresen kedvezőtlenebb erőviszonyok tükrében értelmezhető.

Mégis, az előbbi elemzések ellenére, egy tekintetben a házassági cserekapcsolatban szerepet játszó tényezők egyikének hatásmechanizmusa inkább a nőknek kedvez, amennyiben a házasságon keresztül történő felfelé való mobilitást a nőknél sokkal gyakrabban segíti elő, mint a férfiaknál. A „nőiesség”, illetve a „férfiasság”, a „szépség” vagy a *sex appeal* különös és történelmi-szociológiai adatokkal számba nemigen vehető dimenzióiról van szó, melyek azonban köztudomásúlag nagy szerepet játszanak a házasságok létrejöttében és talán még stabilitásában is. A férfiak és nők közötti különbségtényező itt természetesen távolról sem a nemhez kötött bájok objektív statisztikai eloszlása egyenlőtlenségeinek ellenőrizhetetlen feltevésén nyugszik, hanem azon a megfigyelésekkel valószínűsíthető hipotézisen, hogy a férfiak és a nők házasságmobilitásában ezek — a többi vonzás- vagy taszítástényező mellett — eltérő súllyal szerepelnek. Míg a férfiaktól a házasságban betöltött gazdasági funkciójuk függvényeként elsősorban ennek a funkciónak a betöltésére való készséget várják el, a nőknél — szintén a házassági funkcióik szerkezete révén, melyek között kiemelkednek (különösen a 'polgári' rétegekben) a társasélet és a reprezentáció funkciói — sokkal fontosabb adut képvisel a „megjelenés”, nem beszélve arról, hogy a férfiak fentebb tárgyalt hatalmi helyzeténél és az ehhez kapcsolódó erősebb választási képességénél fogva ezen a félig nyílt, részlegesen modernizált szexuális piacon a „szép nő” minden bizonnyal sokkal több tényleges választás tárgya, s több házassági ajánlatot kap, mint a „csinos fiú”. Ennek következtében belátható, hogy a „nőiesség” a házasságmobilitásban sokkal fontosabb tényező, mint a „férfiasság”. Ez konkrétan azt jelenti, hogy a „szép nő” könnyebben hárítja el házasság segítségével a partnerek között fennálló osztálykülönbség vagy felekezeti előítélet akadályait, mint a „szép fiú”. Elképzelhető, hogy ez a tényező a

házaskapcsolatok létrejöttében annál gyakrabban jutott döntő szerephez, minél nagyobbak voltak a legyőzendő nehézségek, tehát vizsgálódási körünkben elsősorban a zsidó heterogámiában, különösen a zsidó 'polgári' férfiak „lefelé” irányuló felekezeti vegyesházasságaiban. Ha a státuszkompensáció elemzett logikája értelmében a zsidó férfiak túlnyomóan 'polgári' osztályhelyzetét a házascsere mérlegében egyensúlyozhatta a menyasszony keresztény státusza, még akkor is, amikor ez kifejezetten diszrkiminált „törvénytelen” eredettel párosult, a „nőieség” specifikus előnyei csak javíthatták a „kereszténység” mellett társadalmilag kevesebb aduval rendelkező nők vegyesházassági esélyeit. A zsidó férfiak megfigyelt kettősen heterogám hajlandóságában ennek a tényezőnek a hatása nem lehetett elhanyagolható.

Összegzés helyett

Hangsúlyozni kell ennek a tanulmánynak kísérleti jellegét. Kivételes, történelmileg tulajdonképpen egyedülálló, de korlátolt értékű adatforrásból kíséreltem meg a házasságon keresztül történő társadalmi mobilitás lényeges szociológiai körülményeit kiolvasni. Szignifikáns eredményeket érzésem szerint elsősorban a zsidó-keresztény házasságokra vonatkozólag sikerült nyerni, melyek kapcsán a használt felvételek lehetővé tették néhány ritkán tanulmányozott jelenség — ilyen a felekezetek közötti távolság, a szekularizáció differenciális hatása, a státuszkompensáció és a házasságon keresztül történő státuszmobilitás, a házaskapcsolat egyenlőtlen „investálása”, a nemek közötti társadalmi egyenlőtlenségek — megvilágítását. Mégsem szabad szem elől téveszteni, hogy ezek a részleges eredmények csak akkor juthatnak valódi jelentőséghez, ha építőkövek gyanánt helyet kapnak a magyar társadalomtörténetben oly sorsdöntő fontosságú *asszimilációs* és *modernizációs* folyamatok rendszerében. Mivel ezeknek a folyamatoknak szociológiai elmélete még kidolgozásra vár, ez a tanulmány legfőképp csak módszertani tanulságokkal szolgálhat, amennyiben objektív eszközökkel igyekszik példázni, hogy az asszimilációs kényszerhelyzet és az osztályhelyzet által kettősen meghatározott érdekviszonyok változói milyen messzemenően részt vesznek a párválasztásban, ennek a legszemélyesebb érveket mozgósító, egyéni hajlamokon és igényeken nyugvó, sohasem teljesen tudatos vagy racionalizálható elvű (mivel messzemenően az intimszféra sajátos logikáját követő) egzisztenciális döntésnek a meghozatalában.

Jegyzetek

¹ Ezek a felmérések az 1919 előtti Magyarország négy nagyobb városáról, Szegedről, Aradról, Nagyváradról és Temesvárról készültek el az 1896 és 1940 közötti évekre nézve s számba vesznek — az összes zsidó-keresztény házasság mellett — egy az előbbiekkal azonos nagyságrendű mintát az egyenmű zsidó házasságokról. A megvizsgált városok minden rendelkezésre álló jelzés szerint Budapest mellett az ország legfontosabb „asszimilációs” gócai voltak. A budapesti házaspár egyes mintaéveire nézve most (1993 tavaszán) folyik egy hasonló reprezentatív felmérés. Ezeknek a kutatásoknak az állami házassági anyakönyvek képezik elsőrangú forrásait. Sajnos, a menyasszonyok foglalkozására nézve ezekben is csak kivételesen van adat.

- ² Lásd Dr. Illyefalvi Lajos: *A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai*. Budapest, 1933., különösen 64–65. és 72–88. oldal, és *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest, 1930., különösen 55–82. oldal.
- ³ Lásd *Magyar Statisztikai Évkönyv*, 1930. 13. oldal.
- ⁴ Ez a trend teljesen megfelel a zsidó vegyesházasságok általános és országos fejlődésének, csupán ezekre nézve nincsenek rétegek szerint egyéb adataink. A megjegyzés *A főváros polgári...* 64 és 65. oldalainak adatait hasonlítja össze.
- ⁵ *Magyar Statisztikai Közlemények* 96, 42. oldalán található, az aktív férfinépességre vonatkozó adatok alapján (a „nyugdíjasok és tőkepénzesek” kategóriája nélkül).
- ⁶ Erre nézve lásd a következő munkáimat: „A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején”, *Medvetánc*, 1985/2–3, 57–90. oldal, különösen 60–68. oldal (a „Társadalmi szegregáció és felekezetek közötti” távolság alfejezet); „Jewish enrollment patterns in classical secondary education in Old Regime and Inter-war Hungary”, *Studies in Contemporary Jewry*, 1, 1984, 225–252. oldal, különösen 242–246. oldal; „Juifs et luthériens dans le système” scolaire hongrois, 69, septembre 1987, 67–85. oldal, *passim*. (A magyar verzió megjelenés alatt a *Protestáns Szemlé*-ben.)
- ⁷ Az vegyesházasságok egész kérdéskörére lásd tanulmányomat: „Vers une théorie sociologique des mariages interconfessionnels: le cas de la nuptialité en Hongrie sous l'Ancien régime”, *Actes de la recherche en sciences sociales*, 57/58, juin 1985, 47–68. oldal.
- ⁸ Így például a Budapesten 1926-ban és 1931-ben kötött vallási vegyesházasságokban a különböző felekezetek részesedése maximálisan négy tized százaléknyi eltolódást mutat. (A katolikusok részesedése 39,1%-ról 39,5%-ra nőtt, a zsidóké 10,9-ről 10,6%-ra csökkent, míg az evangélikusoké 13,3 és a reformátusoké 30,4%-kal változatlan maradt. (A *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyvei* kötetaineinek adatai.)
- ⁹ Budapesten a homogám és a heterogám házaspárok közötti különbségek még rendkívül számottevőek a vegyesházasságok legalizálásának első évtizedében (1896–1906). A későbbiekre nézve pontos adat egyelőre még nincs, de az eltérések minden bizonnyal az idővel csökkentek. A vidéki városokra vonatkozó felméréseim is kisebb különbséget mutatnak fel e téren. Az adatokat lásd idézett cikkemben, „Vers une théorie sociologique...”, 51. oldal.
- ¹⁰ A korviszonyok zavarának nagyobb gyakoriságát vegyesházasság esetén vidéki felvételeim egyértelműen demonstrálják. Így például az Aradon, Nagyváradon, Szegeden, Temesváron és Brassóban 1896 és 1941 között kötött házasságok vizsgálatának eredményösszesítései szerint a homogám zsidó házasságoknak mindössze 17,7%-ában idősebb a feleség férjénél vagy egyidős vele, ezzel szemben a zsidó vőlegények vegyesházasságainak 24,1%-ában és a zsidó menyasszonyok vegyesházasságainak nem kevesebb, mint 32%-ában.
- ¹¹ A korabeli statisztikai becslések a *numerus clausus* miatt külföldön tanuló zsidó diákok arányát az összes külföldi magyar egyetemista 80%-ára és a zsidó egyetemisták 38%-ára becsülte 1920 és 1935 között. Az utóbbira nézve ugyanez a becslés 1926 és 1929 közöttre 50% körüli arányokat ad. Lásd Kovács Alajos „Magyarországi zsidó hallgatók a hazai és külföldi főiskolákon”, *Magyar Statisztikai Szemle*, 1938, 9.sz., 897–902. oldal, különösen 899. oldal. Ugyanerre lásd még tanulmányomat: „Egyetemi antiszemitizmus és érvényesülési kényszerpályák. Magyar–zsidó diákltság a nyugat-európai főiskolákon a *numerus clausus* alatt”, *Levéltári Szemle*, XLII, 1992, 3, 21–40. oldal.
- ¹² A ’szellemi munkások’-ra vonatkozó 1928-as felvétel szerint a zsidók aránya az egész magyar értelmiségben 18,9%, de a munkanélküliek között 30%. Az összehasonlítható adatok Budapestre 28,7 és 38,1%. Lásd *Magyar Statisztikai Közlemények*, 79, 43. és 157. oldal.
- ¹³ Erre nézve tesznek tanúságot a pécsi rabbinátság kitérési anyakönyveinek bejegyzései a két világháború közötti időben. Idézeteket belőlük lásd cikkemben: *Vers une théorie sociologique...*, 63. oldal.
- ¹⁴ Az adatok elemzését lásd idézett cikkemben, „A magyar zsidóság helyzete...”, 36. oldal s külön Budapestre nézve: „Keresztény–zsidó házasságok Budapesten”, *Statisztikai Értesítő*, 1941 november, 252. oldal. Az asszimiláció főbb szociológiai indikátorainak sajátos történelmi alakulását a következő munkám tárgyalja: „Asszimiláció és társadalmi krízis, a magyar–zsidó társadalomtörténet konjunktúráis vizsgálatához”, *Vilá-*

gosság, 1993/3, 33–60. (A vegyesházasságok teljes nemek szerinti adatbázisa Budapestre és vidékre 1896-tól 1946-ig a hivatalos statisztikák szerint ennek a tanulmánynak utolsó oldalán található.)

- ¹⁵ Különösen feltűnő ebben az összefüggésben a zsidó közlekedési tisztviselők viszonylag magas aránya, hiszen ezt a szektort nagyrészt az állam vagy a városok működtették. 1910-ben például Budapesten a közlekedési tisztviselők 23%-a, országosan 15%-a volt zsidó vallású. Ez az arány Budapesten még 1930-ban is 12%-ot tett ki (lásd *Magyar Statisztikai Közlemények*, 56, 596–601. oldal és u.o., 96., 120–121. oldal).